

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Νομικό Τμήμα

ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Καθηγητής: Ανδρέας Δημητρόπουλος
Εαρινό Εξάμηνο 2008

Προπτυχιακή εργασία:

**Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΟΥΣ
ΜΑΡΤΥΡΕΣ ΤΟΥ ΙΕΧΩΒΑ**

Εισηγητής: Κοντοδήμα Ελένη
ΑΜ: 1340200100262

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

A. Το δόγμα των Μαρτύρων του Ιεχωβά ως « γνωστή θρησκεία » σύμφωνα με το άρθρο 13 Σ §§ 2, 3

B. Το δόγμα των Μαρτύρων του Ιεχωβά ως « ανεγνωρισμένο δόγμα » σύμφωνα με το άρθρο 1371 ΑΚ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Προσηλυτισμός και Μάρτυρες του Ιεχωβά

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Στρατιωτική θητεία και εναλλακτική πολιτική κοινωνική υπηρεσία για τους Μάρτυρες του Ιεχωβά

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Οι μεταγγίσεις αίματος κατά τις θρησκευτικές αντιλήψεις των Μαρτύρων του Ιεχωβά

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

A. Το δικαίωμα του ελευθέρως συνέρχεσθαι κατά το άρθρο 11 Σ και της θρησκευτικής συνάθροισης

B. Ευκτήριοι οίκοι

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

A. Το ζήτημα του γάμου μεταξύ Μαρτύρων του Ιεχωβά

B. Το ζήτημα του διαζυγίου μεταξύ Μαρτύρων του Ιεχωβά

Γ. Γονική μέριμνα σε περίπτωση διαζυγίου

Δ. Θρησκευτική διαπαιδαγώγηση

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Η θρησκευτική ελευθερία των Μαρτύρων του Ιεχωβά στο χώρο της εργασίας

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οι Μάρτυρες του Ιεχωβά αποτελούν ένα θρησκευτικό δόγμα με περίπου 7 εκατομμύρια μέλη σε 235 χώρες. Η εμφάνισή τους τοποθετείται στις αρχές της δεκαετίας του 1870, στις ΗΠΑ, με το τότε όνομα « Σπουδαστές της Γραφής ».

Καθ' όλη την διάρκεια της ιστορικής τους ύπαρξης, οι πεποιθήσεις, οι διδασκαλίες και οι πρακτικές των Μαρτύρων του Ιεχωβά έχουν γίνει αντικείμενο διαμάχης και εναντίωσης από κοινωνίες και από άλλες θρησκείες, ακόμη και από Χριστιανικές ομάδες καθολικού ρεύματος. Πολλές θρησκευτικές ομάδες θεωρούν εσφαλμένες την ερμηνεία και τις διδασκαλίες των Μαρτύρων του Ιεχωβά. Οι Μάρτυρες αναφέρονται μερικές φορές μεταξύ των αιρέσεων, λόγω του ότι οι θρησκευτικές τους πεποιθήσεις διαφέρουν από εκείνες που έχει συνήθως η πλειονότητα των Χριστιανών, ή λόγω ζητημάτων που αφορούν την οργανωτική δομή τους, ή λόγω της θέσης τους όσον αφορά τις μεταγγίσεις αίματος. Άλλοι ισχυρίζονται ότι οι Μάρτυρες αποτελούν αίρεση λόγω των τεχνικών στρατολόγησης και κατήχησης των νέων μελών, καθώς κηρύττουν από πόρτα σε πόρτα. Ακόμη, εξαιτίας κυρίως της στάσης πολιτικής ουδετερότητας που διακρατούν, οι Μάρτυρες του Ιεχωβά ήρθαν σε σύγκρουση ή ακόμη αντιμετώπισαν και ολοκληρωτικό διωγμό κατά καιρούς από κάποιες κυβερνήσεις και από τα νομικά τους συστήματα. Αυτό συνέβη ακόμη και σε δημοκρατικές χώρες οι οποίες κατέχουν ένα υψηλό επίπεδο ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η αιτιολόγηση αυτών των ενεργειών από τις κυβερνητικές εξουσίες ήταν ότι κάποιες από τις πρακτικές των Μαρτύρων αντιτίθενται σε κανόνες της κοινωνίας. Μερικοί λόγοι που αναφέρονται είναι οι εξής :

- Εκδηλώσεις της επιμονής τους να "παραμείνουν πολιτικά ουδέτεροι" στην πράξη, δηλαδή άρνηση να χαιρετήσουν την εθνική σημαία ή να ψάλλουν τον εθνικό ύμνο, άρνηση για οποιαδήποτε συμμετοχή στον στρατό, άρνηση να συμμετάσχουν σε πολιτικές, ακόμη και σε δημοκρατικές διαδικασίες και τέλος άρνηση να καταλάβουν πολιτικά αξιώματα. Τα ελληνικά δικαστήρια λοιπόν, ιδίως κατά την περίοδο της δικτατορίας των Συνταγματαρχών, αμφισβήτησαν το γεγονός ότι οι Μάρτυρες του Ιεχωβά αποτελούν γνωστή θρησκεία.
- Άρνηση μεταγγίσεων αίματος για οποιονδήποτε λόγο, ακόμη και σε μικρά παιδιά.

Όλοι οι ανωτέρω λόγοι οδήγησαν σε μια πλούσια νομολογία, η οποία αποτελεί και το αντικείμενο της παρούσης εργασίας, γύρω από τη θρησκευτική αυτή ομάδα και τα ζητήματα που γεννώνται από την αμφισβήτηση των πεποιθήσεών της. Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν σημαντικές και ενδιαφέρουσες δικαστικές αποφάσεις, ενδεικτικές της διαμόρφωσης της θέσης της νομολογίας με την πάροδο του χρόνου και την εξέλιξη της νομικής επιστήμης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Α. Το δόγμα των Μαρτύρων του Ιεχωβά ως « γνωστή θρησκεία » σύμφωνα με το άρθρο 13 Σ §§ 2, 3

Η έκβαση των δικαστικών υποθέσεων με αντικείμενο ζητήματα των Μαρτύρων του Ιεχωβά στηρίζονται στην παραδοχή ή μη ότι το δόγμα τους αποτελεί « γνωστή θρησκεία ». Στο Σύνταγμά μας, στο άρ. 13 παρ.1, 2 και 4, καθιερώνεται το απαραβίαστο της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης και η ελεύθερη άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων από οποιονδήποτε πρεσβεύει γνωστή θρησκεία. Γνωστή θρησκεία θεωρείται αυτή που έχει φανερές δοξασίες, δημόσια διδασκόμενες και όχι κρυφές, και λατρεία επίσης φανερή.

Ο Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου με γνωμοδότησή του ορίζει το 1959 ότι «γνωστή θρησκεία σημαίνει θρησκεία φανερή, η οποία έχει δόγματα φανερά, δεν αποτελεί δηλαδή αθέμιτη ένωση ή μυστική εταιρία ή οργάνωση για παράνομους σκοπούς, χωρίς να έχει σημασία αν η θρησκεία αυτή αποτελεί αίρεση σε σχέση με κάποια άλλη γνωστή θρησκεία. Οι Μάρτυρες του Ιεχωβά αποτελούν θρησκεία γνωστή και κατά συνέπεια προστατεύονται από τις διατάξεις του Συντάγματος». Με αυτή τη θέση συντάσσεται και το ΠΠρΠειρ 488/1962 και αναφέρει ότι « η αίρεση των Μαρτύρων του Ιεχωβά είναι γνωστή κατά την έννοια του 1 Σ (1952), διότι δεν έχει κρυφά δόγματα και λατρεία και δεν αντίκειται στην κοινή ηθική και τη δημόσια τάξη.» Η νομική υπόσταση λοιπόν των Μαρτύρων του Ιεχωβά ως γνωστή θρησκεία θα αποτυπωθεί έκτοτε στην πλειοψηφία των αποφάσεων των ελληνικών δικαστηρίων¹.

Εξαιρέση στην αποδοχή αυτή αποτελεί η περίοδος της δικτατορίας των Συνταγματαρχών, όταν πολλά συνταγματικά δικαιώματα των πολιτών καταστρατηγούντο, το ΝΣΚ με γνωμοδότησή του αποφαινεται ότι οι Μάρτυρες του Ιεχωβά δεν αποτελούν γνωστή θρησκεία «και τούτο για τρεις κυρίως λόγους: α)διότι η διδασκαλία των δογμάτων τους δεν είναι φανερή και η λατρεία δεν ασκείται δημόσια, β) διότι δεν έχουν εγκαταστήσει επίσημα εκκλησιαστικές αρχές και δεν είναι γνωστή η διοίκηση, η λειτουργία και η εσωτερική οργάνωσή τους, γ) διότι ασκούν έντονη προπαγάνδα και προσηλυτισμό σε βάρος της επικρατούσας θρησκείας. Την ίδια περίοδο

1.Βλ. ενδεικτικά για το ζήτημα της γνωστής θρησκείας :ΠΠρΘ1709/1980, ΔιοικΕφΑΘ 1700/1983, ΠΠρΑιγ 5/1985, ΤριμΠλημΧαν, 172/1986, ΕφΚρ 354/ 1987

εκδίδεται η απόφαση ΜΠρΒ 277/1971 που υιοθετεί τη συγκεκριμένη ερμηνεία του άρθρου 13 Σ αποκλείοντας τη θρησκευτική κοινότητα των Μαρτύρων του Ιεχωβά από οποιαδήποτε συνταγματική προστασία καθώς της αποδίδει το χαρακτηρισμό της μυστικής θρησκείας. Ο

Ι.Θ.Παναγόπουλος² σε σημείωσή του επί της εν λόγω αποφάσεως δημοσιευθείσας στο ΝοΒ 19 του 1971 υπογραμμίζει ότι «το καρκίνωμα των Μαρτύρων του Ιεχωβά εν ουδεμιά περιπτώσει δύναται σοβαρώς να υποστηριχθεί ότι αποτελεί θρησκείαν» αλλά αντιθέτως τους χαρακτηρίζει «κυριολεκτικώς αντίχριστους, σατανικούς, ύπουλους, αιρετικούς και ουδέν πλέον».

Ένα χρόνο αργότερα εκδίδεται η απόφαση ΠΠρΒερ 174/1972 η οποία αναφέρει «οι Μάρτυρες του Ιεχωβά... κατά την κρατούσαν εν τη επιστήμη και τη νομολογίαν άποψιν αποτελούν αίρεσιν της χριστιανικής θρησκείας, ήτις ως γνωστή εν Ελλάδι, ήτοι φανερά, μη έχουσα κρύφια δόγματα και λατρείαν και ως μη αντιβαίνουσα εις την κοινήν ηθικήν και δημοσίαν τάξιν, κατοχυρούται δια συνταγματικών εγγυήσεων, ως πάσα άλλη γνωστή θρησκεία εν Ελλάδι.» Ο Ι.Θ.Παναγόπουλος³ επανέρχεται εντούτοις με σημείωσή του επί της αποφάσεως να την χαρακτηρίσει «απολύτως εσφαλμένη», αποκαλώντας πολλάκις τους Μάρτυρες του Ιεχωβά αντίχριστους και δίνοντάς μας τοιουτοτρόπως, άθελά του, το στίγμα του συντηρητισμού, της αδιαλλαξίας και της μισαλλοδοξίας μιας Ελλάδας Ελλήνων Χριστιανών, που σύντομα θα εγκατέλειπε ως ένα βαθμό, τις παρωχημένες αντιλήψεις.

Μετά τη θέση σε ισχύ του Συντάγματος του 1975, άρρηκτα συνδεδεμένου με την αποκατάσταση της δημοκρατίας, ύστερα από τους χαλεπούς καιρούς που αντιμετώπισε η τελευταία, εκδίδονται οι αποφάσεις ΣτΕ 2105/1975 και 2106/1975, οι οποίες απετέλεσαν σταθμό για τη νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων. Αξίζει λοιπόν να μνημονευθούν αυτούσια αποσπάσματα των αιτιολογιών τους:

ΣτΕ 2105/1975

«Επειδή δόγμα ή θρήσκευμα ανεγνωρισμένον κατά την έννοιαν της διατάξεως του αρ.1371 του ΑΚ είναι εκείνο το οποίο πληροί τας προϋποθέσεις του καθ' άπαντα τα Συντάγματα της Ελλάδος όρου της «γνωστής θρησκείας», ήτοι της εχούσης το μεν δοξασίας φανεράς και ούχι κρυφίας, δημόσια διδασκομένας, το δε λατρείαν επίσης φανεράν,

2.Βλ. Παναγόπουλος Ι. Θ, σημείωση, ΝοΒ 19, 1971, σελ. 1299-1300

3.Παναγόπουλος Ι. Θ, σημείωση, ΝοΒ 20, 1972, σελ. 1203-1210

αδιαφόρου όντος περαιτέρω, εν όψει της κατοχυρούμενης υπό του Συντάγματος ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως, αν το κατά τα άνω δόγμα αποτελεί αίρεσιν εν σχέσει προς την επικρατούσαν εν Ελλάδι θρησκείαν της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας, ως επίσης είναι αδιάφορον αν οι οπαδοί του ως είρηται δόγματος δεν διατηρούν εκκλησιαστικάς αρχάς ή αν οι θρησκευτικοί λειτουργοί αυτών στερούνται ιερωσύνης υπό την καθιερωμένην εν τη Ορθοδόξω Εκκλησία έννοιαν του όρου τούτου. Εξάλλου ουδόλως προσαπαιτείται όπως το πληρούν τας ανωτέρω προϋποθέσεις δόγμα έχει τύχει και εγκρίσεως οιασδήποτε φύσεως αναγνωρίσεως δια πράξεως τινός της πολιτείας ή της Εκκλησίας.

Επειδή το δόγμα των Μαρτύρων του Ιεχωβά αρνείται τη θεότητα του Χριστού και την τριαδικήν υπόστασιν του Θεού ως και άλλας θεμελιώδεις αρχάς της Χριστιανικής Θρησκείας, δεχόμενον ορατήν, ειρηνικήν και ευδαίμονα βασιλείαν του Χριστού μετά των πιστών επί της γης προ της μελλούσης κρίσεως και διαρκείας χιλίων ή και περισσοτέρων ετών, αι δοξασίαι δ' αυταί αποτελούν μεν αίρεσιν έναντι της ανατολικής ορθοδόξου Χριστιανικής Θρησκείας, είναι όμως φανεραί και ευρέως γνωσταί, ως περιγραφόμεναι υπό των συγγραφέων και περιεχόμεναι εις πάσης φύσεως έντυπα ελευθέρως κυκλοφορούντα εν Ελλάδι, εφόσον πληρούν τας οικείας γενικώς διαγραφόμενας προς τούτο υπό του Συντάγματος και των κειμένων νόμων προϋποθέσεις [...] Αφετέρου εκ των ως άνω εντύπων και στοιχείων προκύπτει ότι τα αφορώντα εις την άσκησιν της λατρείας υπό των οπαδών του εν λόγω δόγματος είναι γνωσταί και ουχί κρυφία, του γεγονότος ότι η λατρεία αυτή δεν ασκείται εις επισήμως λειτουργούντας ευκτηρίους οίκους ή άλλους δημοσίους τόπους μη ασκούντος επί του προκειμένου, κατά τα' ανωτέρω, επιρροήν τινα. Υπό τα δεδομένα ταύτα και συμφώνως προς τα εν τη ηγουμένη σκέψει εκτεθέντα, το δόγμα των Μαρτύρων του Ιεχωβά πληροί τας προϋποθέσεις της κατά το Σύνταγμα «γνωστής θρησκείας» και αποτελεί ούτω δόγμα ανεγνωρισμένον εν τη εννοία της προδιαληφθείσης διατάξεως του άρθρου 1371 του Αστικού Κώδικος.»

Η απόφαση **ΣτΕ 2106/1975** παρουσιάζει την ίδια αιτιολογία με την προεκτεθείσα απόφαση.

Αυτές λοιπόν οι διαφορετικές τάσεις, όπως αποτυπώνονται στις δικαστικές αποφάσεις κυρίως σε προηγούμενες δεκαετίες, αντανακλούν τη δυσκολία «ενός ζητήματος που βρίσκεται στα ασαφή όρια ανάμεσα στην

ελευθερία και την προκατάληψη»⁴. Ο εφέτης Γ. Ρήγος⁵ με οξυδέρκεια παρατήρησε ότι «οι διακυμάνσεις της νομολογίας είναι αυτονόητες σε ένα θέμα στενά συνδεδεμένο με τις βαθύτερες ηθικές και ιδεολογικοπολιτικές αντιλήψεις που διέπουν την ελληνική δικαιοσύνη. Με ικανοποίηση πάντως διαπιστώνει κανείς μια έντονα διαφαινόμενη τάση της νομολογίας μας να προσαρμοστεί στις σύγχρονες αντιλήψεις δικαίου, ιδίως στο χώρο της διοικητικής δικαιοσύνης.»

Πρόσφατα, προς επίρρωση αυτής της διαπίστωσης, ο Συνήγορος του Πολίτη σε πόρισμά του (5/2001) αναφέρει ότι «η σχετική νομολογία είναι ήδη από μακρού χρόνου ομόφωνη, και καταφάσκει την ιδιότητα της γνωστής θρησκείας για τους Μάρτυρες του Ιεχωβά.

B. Το δόγμα των Μαρτύρων του Ιεχωβά ως « ανεγνωρισμένο δόγμα » σύμφωνα με το άρθρο 1371 ΑΚ

Η αναγνώριση των πεποιθήσεων των Μαρτύρων του Ιεχωβά ως γνωστή θρησκεία, έχει ως άμεσο αποτέλεσμα και την υπαγωγή αυτών στο άρθρο 1371 ΑΚ, σύμφωνα με το οποίο «προκειμένου για γάμο μεταξύ ετεροδόξων ή ετεροθρήσκων, η ιεροτελεστία γίνεται όπως απαιτεί το δόγμα ή το θρήσκευμα του καθενός απ' αυτούς που συνέρχονται σε γάμο, αν είναι ανεγνωρισμένο στην Ελλάδα».

Η απόφαση **ΜΠρΠατ 695/1989** καταδεικνύει ότι η «γνωστή θρησκεία» αποτελεί συνάμα και «ανεγνωρισμένο δόγμα». Στη συγκεκριμένη απόφαση αναφέρεται ότι «δόγμα ή θρήσκευμα "ανεγνωρισμένο", κατά την έννοια της ανωτέρω διατάξεως του άρ. 1371 ΑΚ, είναι εκείνο, το οποίο συγκεντρώνει τις προϋποθέσεις του όρου της "γνωστής θρησκείας", που απαντάται σε όλα τα Συντάγματα της Ελλάδας. Ήτοι, αυτή που έχει αφενός μεν φανερές δοξασίες και όχι κρυφές, και να διδάσκονται δημόσια, αφετέρου δε λατρεία επίσης φανερή, ανεξάρτητα περαιτέρω, ενόψει της χορηγούμενης από το Σύνταγμα ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως, αν το κατά τα άνω δόγμα αποτελεί αίρεση σε σχέση προς την επικρατούσα στην Ελλάδα θρησκεία της ανατολικής ορθόδοξης του Χριστού Εκκλησίας, ως επίσης είναι αδιάφορο, αν οι οπαδοί του εν λόγω δόγματος δεν διατηρούν

4. Μανωλεδάκης Ι, ΝοΒ 40, 1992, σελ.444

5. Ρήγος Γ, ΕλλΔνη 33, 1992, σελ. 239-240

εκκλησιαστικές αρχές ή αν οι θρησκευτικοί λειτουργοί τους στερούνται ιεροσύνης υπό την καθιερωμένη στην ορθόδοξη Εκκλησία έννοια του όρου αυτού. Εξάλλου, δεν προαπαιτείται, όπως το ανωτέρω δόγμα που πληροί τις εν λόγω προϋποθέσεις, έχει εγκριθεί ή αναγνωρισθεί με οποιαδήποτε πράξη της Πολιτείας ή της Εκκλησίας. Ακόμη, οι δοξασίες αυτές περιέχονται σε πολλά έντυπα, τα οποία κυκλοφορούν ελεύθερα στην Ελλάδα και περιγράφονται και αναλύονται ή γίνονται αντικείμενο σχολιασμού και κριτικής σε βιβλία, άρθρα και μελέτες συγγραφέων, που δεν τις αποδέχονται, ενώ οι γενικές αρχές αυτών έχουν περιληφθεί σε έγγραφο, που υπέβαλαν οι οπαδοί τους στο Υπουργείο Παιδείας. Οι διδασκαλίες, συνεπώς, των Μαρτύρων του Ιεχωβά δεν είναι κρυφές, αφού μπορεί να τις πληροφορηθεί και να τις σχολιάσει ή αντικρούσει όποιος θέλει, αλλά είναι, φανερές, όπως είναι φανερά και όσα αφορούν τη λατρεία τους, που συνίσταται κυρίως σε συναθροίσεις των οπαδών τους για μελέτη και ανάπτυξη των ιερών κειμένων, υμνολογία και προσευχή. Επίσης, από έγγραφα των Δημοσίων Υπηρεσιών, των Υπουργείων Εσωτερικών και Εθνικής Παιδείας – Θρησκευμάτων και των σχετικών αποφάσεων των Δικαστηρίων, αποδεικνύεται ότι τα δόγματα και ο τρόπος λατρείας τους ασκούνται εμφανώς, σε επισήμως λειτουργούντες ευκτηρίους οίκους, οι δε θρησκευτικοί τους λειτουργοί υπόκεινται στην ίδια εποπτεία της Πολιτείας με εκείνη της επικρατούσας θρησκείας⁶.

Συμπερασματικά, η στάση της νομολογίας των δικαστηρίων της χώρας μας ομαλοποιήθηκε, αποδεχόμενη τους Μάρτυρες του Ιεχωβά ως «γνωστή θρησκεία» και παράλληλα επέλυσε το ζήτημα του ανεγνωρισμένου δόγματος κατά το άρθρο 1371 ΑΚ, ορίζοντας ότι οι Μάρτυρες του Ιεχωβά ως γνωστή θρησκεία που πληροί τις συνταγματικές προϋποθέσεις, αποτελεί ως εκ τούτου και δόγμα «αναγνωρισμένο» κατά την οικεία διάταξη του ΑΚ.

6 Βλ. ενδεικτικά την υπ' αριθμ. πρωτοκ. Φ.077/Λ/2703/21-10-1980 άδεια Ευκτηρίου Οίκου του Υπουργείου Εθν. Παιδείας και Θρησκευμάτων, το υπ' αριθμ. Πρωτοκ. 70666/6-2-82 έγγραφο του Υπουργείου Εσωτερικών (Δ/ση θαγενείας), με το οποίο γνωστοποιούνται στα ειδικά Ληξιαρχεία Αθηνών – Πειραιώς – Θεσ/νίκης, οι εξουσιοδοτημένοι Πρεσβύτεροι για την ιερολογία γάμων των ανηκόντων στο θρήσκευμα των Μαρτύρων του Ιεχωβά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Προσηλυτισμός και Μάρτυρες του Ιεχωβά

Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που απασχόλησαν και εξακολουθούν να απασχολούν τη νομολογία σχετικά με τους Μάρτυρες του Ιεχωβά είναι οι κατηγορίες εναντίον τους για προσηλυτισμό.

Η διάταξη που οδήγησε πολλούς Μάρτυρες του Ιεχωβά σε δικαστικούς αγώνες για προσηλυτισμό⁷ είναι αυτή του ΑΝ 1363/1938, όπως τροποποιήθηκε διά του άρ. 2 ΑΝ 1672/1939, εκδόθηκε υπό την ισχύ του Συντάγματος του 1911 και ορίζει ότι προσηλυτισμός είναι «ιδία ή δια πάσης φύσεως παροχών ή δι' υποσχέσεως τοιούτων ή άλλης ηθικής ή υλικής περιθάλψεως, δια μέσων απατηλών, δια καταχρήσεως της απειρίας ή της εμπιστοσύνης ή δι' εκμεταλλεύσεως της ανάγκης, της πνευματικής αδυναμίας ή της κουφότητας, άμεσος ή έμμεσος προσπάθεια προς διείσδυσιν εις την θρησκευτική συνείδηση ετεροδόξων επί σκοπώ μεταβολής του περιεχομένου αυτής». Ενδεικτικά αναφέρονται κάποια αποσπάσματα χαρακτηριστικών δικαστικών αποφάσεων.

ΑΠ 997/1975

(υπόθ. προσηλυτισμού από Μάρτυρα του Ιεχωβά στα Ιωάννινα) κατά την οποία απορρίπτεται η αναίρεση του καταδικασθέντος από το Τριμελές Εφετείο Μάρτυρα του Ιεχωβά με την αιτιολογία ότι «καταχρώμενος της απειρίας και της πνευματικής αδυναμίας του Σ.Ζ, χριστιανού Ορθόδοξου, ασκούντος το επάγγελμα του μικροπωλητού και έχοντος γνώσεις δημοτικού προσεπάθησε να διεισδύσει εις την θρησκευτική συνείδησή του επί σκοπώ μεταβολής του περιεχομένου αυτής». Συνεπώς, θεωρήθηκε στη συγκεκριμένη αλλά και στις περισσότερες καταδικαστικές αποφάσεις, ότι το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο αποτελεί τέτοια πνευματική αδυναμία ώστε οποιαδήποτε θεολογική συζήτηση με ανθρώπους χωρίς ακαδημαϊκή μόρφωση να στοιχειοθετεί, άμα τη γενέσει της, το έγκλημα του προσηλυτισμού.

7.Βλ. για αποφάσεις σχετικές με προσηλυτισμό από Μάρτυρες του Ιεχωβά: ΠλΚαλ 677/1938, ΑΠ 1043/1946, ΑΠ 836/1948, ΑΠ 528/1950, ΑΠ 126/1957, ΠΛΑθ 3720/1961, ΑΠ 1084/1974, ΑΠ 997/1975, ΑΠ 1034/1982, ΑΠ 1304/1982, ΑΠ 704/1988, ΑΠ 421/1991

ΤριμΠλημΧαν 172/1986

(υπόθ. αστυνομικού που κατηγορεί Μάρτυρες του Ιεχωβά για προσηλυτισμό): «Η κατηγορία συνίσταται στο ότι στα Χανιά, οι κατηγορούμενοι προσπάθησαν από κοινού να διεισδύσουν στη θρησκευτική συνείδηση ετεροδόξου με σκοπό να μεταβάλλουν το περιεχόμενό της και συγκεκριμένα τούτοι, όντες Μάρτυρες του Ιεχωβά (χιλιαστές), πήγαν μαζί στο σπίτι του Χριστιανού Ορθοδόξου παραπάνω μηνυτή και ζήτησαν επίμονα, παρά την άρνησή του, να του προσφέρουν τα χιλιαστικά έντυπα "ΞΥΠΙΝΑ" και "ΣΚΟΠΙΑ", καθώς επίσης να περάσουν μέσα στο σπίτι για θεολογική συζήτηση. [...]

Σύμφωνα με το μηνυτή οι κατηγορούμενοι "φορτικότατα" ζήτησαν να του προσφέρουν τα περιοδικά τους και να περάσουν μέσα στο σπίτι του για θεολογική συζήτηση, παρά δε την άρνηση του εκείνοι "επέμεναν", και χωρίς να περιγράψει άλλο τη σκηνή ώστε να γίνει κατανοητή η φορτικότητα και η επιμονή των κατηγορουμένων, διαβεβαιώνει ότι σιγουρεύτηκε πως ο σκοπός τους ήταν ο προσηλυτισμός και γι' αυτό τους οδήγησε στο Τμήμα. Αγνόησε όμως το γεγονός ότι οι σκέψεις, οι διαθέσεις, τα φρονήματα, τα αισθήματα στο χώρο του ποινικού δικαίου δεν τιμωρούνται, αλλά μόνο οι πράξεις⁸, από την ανάλυση των οποίων συνάγονται μόνο οι σκοποί του δράστη, και τις οποίες λόγω ιδιότητας έπρεπε να περιγράψει λεπτομερώς και με μεγάλη ακρίβεια και να μην αρκестεί σε αοριστίες, που δεν διασαφήνισε ούτε στα πλαίσια της προανάκρισης (βλ. την 8.1.86 κατάθεσή του). [...]

1) Επειδή οι μάρτυρες του Ιεχωβά ή χιλιαστές, έχοντας φανερές και όχι κρυφές δοξασίες [...] δημόσια διδασκόμενες και λατρεία φανερή, αποτελούν "γνωστή" θρησκεία, προσιτή στον καθένα και κατά συνέπεια δόγμα "ανεγνωρισμένο" με την έννοια του άρθρου 1371 ΑΚ (ΣΤΕ 2105-6/1975 Αρ. Μάνεση "Ατομικές ελευθερίες" τ.α εκδ. Δ' 1982 σελ. 254) γεγονός που έχει σπουδαίες πρακτικές συνέπειες, όπως π.χ. ο γάμος των οπαδών του δόγματος με την προβλεπόμενη από αυτό ιεροτελεστία, να μην είναι ανυπόστατος και το τέκνο που συλλήφθηκε σε τέτοιο γάμο, να είναι γνήσιο (ΣΤΕ 2105-6/75) δικαίωμα λήψης άδειας λειτουργίας ευκτηρίων οίκων (ΣΤΕ 2484/80 - ΣΤΕ 4260/85) ίδρυση σωματείων (βλ. Εφετείο Κρήτης 509/85 αδημοσ.) κλπ.

2) Επειδή σύμφωνα με το άρθρ. 13 παρ. 2 του Συντάγματος 1975 "Πάσα γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερα..." αρκεί η άσκηση της λατρείας της να μην προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Επειδή η

συνταγματικά κατοχυρωμένη (άρθρ. 13 παρ. 1 Σ. 75) ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης αναλύεται στα εξής επί μέρους δικαιώματα του ατόμου α) στην ελευθερία να πρεσβεύει τη θρησκεία της αρεσκείας του β) στην ελευθερία να είναι άθρησκος ή άθεος γ) στο δικαίωμα μεταβολής -έστω και κατ' επανάληψη- θρησκευματος ή αποβολής απλώς των θρησκευτικών του πεποιθήσεων δ) στην απαγόρευση του να εξαρτάται από οποιεσδήποτε θρησκευτικές πεποιθήσεις, η απόλαυση των δικαιωμάτων που αναγνωρίζει στο άτομο η έννομη τάξη, ε) στο δικαίωμα του ατόμου να μην αποκαλύπτει ή να εκδηλώνει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, όταν θέλει (Π. Παραράς Σύμβουλος ΣτΕ "corpus" έκδ. 1982 σελ. 211 Μάνεσης ο.π. σ. 251 Σβώλου-Βλάχου "Το σύνταγμα της Ελλάδος" τ.α. έκδ. 1954 σ. 67).

3) Επειδή η ελευθερία εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων κατοχυρώνεται και ειδικότερα από το άρ. 9 παρ.2 της Σύμβασης της 4.11.1950 της Ρώμης "δια την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου κλπ." η οποία έχοντας κυρωθεί με το ν. δ. 53/1974 απόκτησε πλέον υπερνομοθετική ισχύ. σύμφωνα με το άρθρ. 21 παρ. 1 του Σ. 1975 (ΣτΕ 2239/1980 Π. Παραράς ο.π. σελ. 407-8). Επειδή η ελευθερία εκδήλωσης θρησκευτικών πεποιθήσεων, προστατεύεται και από άρθρ. 14 παρ. 1 Σ. 75 "έκαστος δύναται να εκφράζει και να διαδίδει προφορικά, εγγράφως και δια του τύπου τους στοχασμούς του..." άρα και αυτούς περί του θρησκευματος. Σύμφωνα δε με το άρθρ. 10 παρ. 1 εδ. β της παραπάνω Σύμβασης της Ρώμης "Το δικαίωμα τούτο περιλαμβάνει την ελευθερίαν γνώμης ως και την ελευθερίαν λήψεως ή μεταδόσεως πληροφοριών ή ιδεών, άνευ επεμβάσεως δημοσίων αρχών και ασχέτως συνόρων...".

4) Επειδή όλα τα προεκτεθέντα τελούν υπό την Συνταγματική απαγόρευση της διενέργειας προσηλυτισμού (άρθρ. 13 παρ. 2 εδ. γ Σ. 75). Σύμφωνα δε με το άρθρ. 4 εδαφ. γ α.ν. 1363/1983 όπως αντικαταστάθηκε με το άρθρ. 1 α.ν. 1672/39, προσηλυτισμός είναι "η άμεσος ή έμμεσος προσπάθεια προς διείσδυση εις την θρησκευτικήν συνείδησιν ετεροδόξων, επί σκοπώ μεταβολής του περιεχομένου αυτής". Επειδή όμως μια τέτοια γενική και αόριστη διατύπωση δεν θα ήταν σύμφωνη προς τους απαιτούμενους, από το άρθρ. 7 αρ. 1 εδ. α Σ. 75, όρους για επακριβή καθορισμό της αξιόποινης πράξης (βλ. Σβώλου-Βλάχου ό.π. σ. 34), ο νομοθέτης απαρίθμησε ενδεικτικά τους τρόπους και τα μέσα που καθιστούν ποινικά αξιολογήσιμη την προσπάθεια διείσδυσης στη θρησκευτική συνείδηση ετεροδόξου, η οποία πρέπει να γίνεται για να πληρωθεί η αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος (ιδία) δια πάσης φύσεως παροχών ή δι υποσχέσεως τοιούτων ή άλλης ηθικής ή

υλικής περιθάλψεως δια μέσων απατηλών, δια καταχρήσεως της απειρίας ή της εμπιστοσύνης ή δι' εκμεταλλεύσεως της ανάγκης, της πνευματικής αδυναμίας ή κουφότητος". Σ' αυτή την ενδεικτική απαρίθμηση θα πρέπει κύρια να προσβλέπει ο εφαρμοστής του δικαίου προκειμένου να μην διευρυνθούν υπέρμετρα τα όρια του αξιοποίνου, καταργώντας τα προεκτεθέντα συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα. Άλλωστε τούτο επιβάλλει η γενική αρχή, που κρατεί στο χώρο του Συνταγματικού Δικαίου, όσον αφορά την ερμηνεία νόμων που θέτουν περιορισμούς στην άσκηση ατομικών δικαιωμάτων, σύμφωνα με την οποία, η ερμηνεία τούτων των νόμων πρέπει να είναι στενή (Μάνεσης ό.π. σελ. 77).[...] Τελικά ο νόμος απαιτεί να αποδεικνύεται (βλ. και ΑΠ 1155/78 ΠοινΧρ ΚΘ 264) για το αξιόποιο της προσπάθειας διείσδυσης (ιδία) είτε α) προσφορά ή υπόσχεση προς συνειδητό πιστό και ο καλλίτερος τρόπος για να το πράξει, είναι ο ισότιμος δημοκρατικός διάλογος με εκείνους που η ορθοδοξία θεωρεί αιρετικούς. Ας σημειωθεί ότι τα παραπάνω έντυπα "ΣΚΟΠΙΑ" και "ΞΥΠΝΑ" νόμιμα κυκλοφορούν όπως φαίνεται από το Υ/Φ ΙΑ/166/15.2.83 έγγραφο του Υπουργ. Προεδρ. Κυβερν., έχει δε χορηγηθεί ατέλεια δημοσιογραφικού χάρτου για την εκτύπωσή τους στην εταιρία "ΣΚΟΠΙΑ" που τα εκδίδει με την 2865/83 απόφαση του ιδίου υπουργείου.

Επειδή δεν υπάρχουν αποχρώσεις ενδείξεις για τέλεση της αξιόποινης πράξης του προσηλυτισμού, θα πρέπει να μη γίνει κατηγορία εναντίον των κατηγορουμένων σύμφωνα με τα άρθρα 309 παρ. 1 α και 310 παρ. 1 εδ. α ΚΠΔ».

Υπόθεση Κοκκινάκης κατά Ελλάδος του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου⁹.

Ο προσφεύγων Μάρτυς του Ιεχωβά καταδικάστηκε από το Τριμελές Πλημμελειοδικείο Λασιθίου για το έγκλημα του προσηλυτισμού του ν.1363/1938. Εν συνέχεια το Εφετείο Κρήτης επιβεβαίωσε την ενοχή του μειώνοντας απλώς την επιβληθείσα ποινή. Τελικά ενώπιον του Αρείου Πάγου (704/1988) απερρίφθη η αναίρεση του προσφεύγοντος και δέχθηκε ως επαρκώς αιτιολογημένη την καταδίκη του από το Εφετείο.

Το ΕΔΔΑ εξετάζει κατά πόσο η καταδίκη του προσφεύγοντος αντιβαίνει στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ, εκτός αν η επέμβαση του ελληνικού δικαίου επιβάλλετο από το νόμο, ήτο προσανατολισμένη σ' έναν ή

9. Βλ. για την απόφαση Κοκκινάκης (25.5.1993): ΝοΒ τ.42, 1994, σελ.528-539 (με σημείωση Ν. Φραγκάκη)= ΠοινΧρ τ.43, 1993, σελ.1055-1057= Υπεράσπιση 1/1994, σελ.158-194 (με παρατήρηση Ιπ. Μυλωνά).

περισσότερους νόμιμους σκοπούς, όπως αναφέρονται στην παρ.2 του ίδιου άρθρου και αν ήταν αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία για την επίτευξή τους.

Αρ.49 «Το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι τα ελληνικά δικαστήρια θεμελίωσαν την ευθύνη του προσφύγοντος στο σκεπτικό τους αρκούμενα στην αναπαραγωγή των όρων του άρ.4 του ν.1363/1983, χωρίς να προσδιορίσουν επαρκώς με ποιον τρόπο ο κατηγορούμενος είχε προσπαθήσει να μεταπείσει το γείτονά του με καταχρηστικά μέσα. Κανένα από τα γεγονότα δεν επιτρέπει τη διαπίστωση τέτοιων μέσων. Το επίμαχο μέτρο δεν εμφανίζεται λοιπόν ανάλογο προς τον επιδιωκόμενο νόμιμο σκοπό ούτε αναγκαίο σε μια δημοκρατική κοινωνία για την προστασία των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των άλλων».

Συμπερασματικά, ο προσηλυτισμός αποτελεί τη με αθέμιτα μέσα προσπάθεια διείσδυσης στη θρησκευτική συνείδηση του άλλου¹⁰ Για να στοιχειοθετηθεί το έγκλημα αυτό, πρέπει η προσπάθεια προσεταιρισμού του άλλου σε ένα συγκεκριμένο δόγμα να συντελείται με αθέμιτα μέσα. Ακόμη, ο προσηλυτισμός απαγορεύεται ακόμα κι όταν συντελείται κατά οποιασδήποτε θρησκείας, και όχι μόνο της επικρατούσας. Τέλος, η αιτιολογία στην οποία στηρίζεται το έγκλημα του προσηλυτισμού πρέπει να είναι απολύτως σαφής, ειδική και εμπεριστατωμένη, ούτως ώστε να αποφευχθεί η καταστρατήγηση θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών του ανθρώπου, όπως επί παραδείγματι, η ελευθερία των θρησκευτικών πεποιθήσεων (άρ. 13 παρ.1 Σ) και της ελεύθερης έκφρασης της γνώμης και των στοχασμών (άρ. 10 Σ της Ρώμης).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Στρατιωτική θητεία και εναλλακτική πολιτική κοινωνική υπηρεσία για τους Μάρτυρες του Ιεχωβά

Οι Μάρτυρες του Ιεχωβά, λόγω των έντονα φιλειρηνικών χριστιανικών τους πεποιθήσεων, ηρνούντο να εκπληρώσουν την υποχρεωτική στρατιωτική τους θητεία, με αποτέλεσμα να καταδικάζονται σε ποινή για το αδίκημα της ανυπακοής ή ανυποταξίας λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων. Με την αναθεώρηση όμως του Συντάγματος το 2001, το ζήτημα αυτό επελύθη αποτελεσματικώς με την ερμηνευτική δήλωση που προσετέθη στο άρ. 4 Σ. Άρ. 4 § 6 Σ : «Κάθε Έλληνας που μπορεί να φέρει όπλα είναι υποχρεωμένος να συντελεί στην άμυνα της πατρίδας, σύμφωνα με τους ορισμούς των νόμων». *Ερμηνευτική δήλωση: «Η διάταξη της παραγράφου 6 δεν αποκλείει να προβλέπεται με νόμο η υποχρεωτική προσφορά άλλων υπηρεσιών, εντός ή εκτός των ενόπλων δυνάμεων(εναλλακτική θητεία), από όσους έχουν τεκμηριωμένη αντίρρηση συνείδησης για την εκτέλεση ένοπλης ή γενικά στρατιωτικής υπηρεσίας.

Πριν από την εισαγωγή της ερμηνευτικής δήλωσης κατά την αναθεώρηση του Συντάγματος, τίθεντο σε ισχύ οι διατάξεις του ν. 2510/1997 για την «εναλλακτική πολιτική κοινωνική υπηρεσία». Η απόφαση ΣτΕ 526/2001 έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της νομολογίας, αναφέροντας και τους λόγους που οδήγησαν στη ρύθμιση του ζητήματος αυτού. Καταλήγει λοιπόν το ΣτΕ στο ότι, όπως προκύπτει και από τις προπαρασκευαστικές εργασίες του ν. 2510/ 1997, η νομοθετική κατοχύρωση της "εναλλακτικής πολιτικής κοινωνικής υπηρεσίας" των αντιρρησιών συνείδησης κρίθηκε επιβεβλημένη για σοβαρούς λόγους δημοσίου συμφέροντος.

Οι λόγοι αυτοί συνίστανται:

- α) στην κατά την εκτίμηση του νομοθέτη, υποχρέωση λήψης μέτρων που αποσκοπούν στην πληρέστερη προστασία της ελευθερίας της συνείδησης
- β) στην ανάγκη αντιμετώπισης του κοινωνικού προβλήματος, που δημιουργήθηκε από την άρνηση των αντιρρησιών συνείδησης να υπαχθούν στο καθεστώς της άοπλης θητείας, κατά τα προβλεπόμενα στους ν. 731/1977 (άρθρο 1 παρ. 5) και 1763/1988 (άρθρο 5 παρ. 2-4), και την εξ αυτού του λόγου μη επίτευξη του επιδιωχθέντος με τις ανωτέρω διατάξεις σκοπού

γ) στην επιθυμία εναρμόνισης της ελληνικής νομοθεσίας με τα διεθνώς κρατούντα, και ειδικότερα με τις αντίστοιχες νομοθεσίες των περισσότερων Ευρωπαϊκών Κρατών, ενόψει και των διεθνών κειμένων (άρθρο 18 του κυρωθέντος με το ν. 2462/1997, ΦΕΚ Α' 25, Διεθνούς Συμφώνου για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα που υιοθετήθηκε από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών στη Νέα Υόρκη στις 16 Δεκεμβρίου 1966, από 7.2.1983, 13.10.1989, 11.3.1993 και 19.1.1994 ψηφίσματα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, R/87/8/9.4.1987 Σύσταση της Επιτροπής των Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης, από 29.6.1990 κείμενο της διάσκεψης της Κοπεγχάγης "περί ανθρωπίνης διαστάσεως της Διάσκεψης για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη - ΔΑΣΕ"), με τα οποία συνιστάται η θέσπιση μορφών εναλλακτικής θητείας των αντιρρησιών συνείδησης

δ) στην εκτίμηση ότι η στράτευση των αντιρρησιών συνείδησης μπορεί να αποβεί σε βάρος της εύρυθμης λειτουργίας του στρατεύματος.

Ενδιαφέρουσα είναι και η απόφαση **490/1999 ΣτΕ** (τμ. Δ) όπου δικαιώνεται ο αιτών, καθώς ζητείται και επιτυγχάνεται η αναγνώρισή του ως θρησκευτικού λειτουργού της Εκκλησίας των Χριστιανών Μαρτύρων του Ιεχωβά και η συνακόλουθη απαλλαγή του από την υποχρέωση στράτευσης.

Με την απόφαση **Θλιμμένος κατά Ελλάδα**(6.4.2000), κρίθηκε από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ότι ο μη διορισμός Μάρτυρος του Ιεχωβά στο Σώμα Ορκωτών Λογιστών λόγω προηγούμενης καταδίκης του για το αδίκημα της απείθειας, που συνίστατο στην άρνηση παραλαβής, ένεκα των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, του στρατιωτικού ιματισμού του, είναι αντίθετος στα άρθρα 9 και 14 της ΕΣΔΑ.

Επιπλέον, ο Εισαγγελέας Πλημμελειοδικών Χαλκίδας με γνωμοδότησή του¹¹ (1/2004) ορίζει ότι «ποινή που επεβλήθη σε Μάρτυρα του Ιεχωβά για το αδίκημα της ανυπακοής ή ανυποταξίας λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων διαγράφεται από το ποινικό μητρώο είτε αυτεπαγγέλτως είτε αιτήσει ενδιαφερομένου, εφόσον αυτός εξέτισε με οποιονδήποτε τρόπο την ποινή του ή απολύθηκε υπό όρους».

Ακόμη, με την υπ. αριθμ. **2793/2005** απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας (τμ. ΣΤ), φαίνεται η νομολογιακή πρακτική να οπισθοδρομεί. Παραθέτουμε το ιστορικό: Ο αιτών ζητά να υπαχθεί στις διατάξεις του ν.

11.Βλ. για την γνωμοδότηση του ΕισΠλΧαλ 1/2004 Ποινική Δικαιοσύνη

2510/1997¹² περί αντιρρησιών συνείδησης, προκειμένου να εκπληρώσει εναλλακτική πολιτική κοινωνική υπηρεσία. Το Δικαστήριο, εξετάζοντας το ζήτημα κατ' ουσίαν, απορρίπτει την αίτηση ακυρώσεως του αιτούντος λόγω υπαγωγής του στην κατωτέρω διάταξη του ίδιου άρθρου: «Δεν χαρακτηρίζονται ως αντιρρησίες συνείδησης και δεν υπάγονται στις σχετικές διατάξεις: α. Όσοι έχουν υπηρετήσει ενόπλως για οσοδήποτε χρονικό διάστημα στις Ελληνικές ή ξένες ένοπλες δυνάμεις ή στα Σώματα Ασφαλείας», καθώς ο αιτών είχε υπηρετήσει ενόπλως από 23.12.1990 έως 12.10.1992 στις ένοπλες δυνάμεις της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, πριν όμως βαπτιστεί Μάρτυρας του Ιεχωβά. Η εν λόγω ένοπλη στρατιωτική υπηρεσία αποδεικνύει – κατά το Δικαστήριο - ότι όντως δεν συντρέχουν οι λόγοι συνείδησης που δικαιολογούν την απαλλαγή από την υποχρέωση εκπληρώσεως ένοπλης θητείας. Άλλωστε, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, η μεταβολή των θρησκευτικών πεποιθήσεων του αιτούντος ολίγο χρόνο πριν από την κλήση του για να υπηρετήσει την στρατιωτική του θητεία, μόνον ως προσχηματική νοείται, ώστε το αίτημά του δεν στεγάζεται στην αξιούμενη από το Σύνταγμα «τεκμηριωμένη» αντίρρηση συνείδησης.

Παρόμοια περίπτωση έχουμε και στην απόφαση **2472/2006** του ΣτΕ (τμ.ΣΤ), που όμως παραπέμπει την υπόθεση στην επταμελή σύνθεση του Τμήματος. Στην απόφαση που ακολουθεί την παραπεμπτική, την υπ. αριθμόν **1845/2007**, αναφέρονται ως αιτιολογία της απορρίψεως του αιτήματος του αιτούντος, τα ακόλουθα: «δεν πληρούνται οι νόμιμες προϋποθέσεις. και συγκεκριμένα επειδή υπηρετήσατε ενόπλως σε ξένες Ένοπλες Δυνάμεις (όπως δηλώνετε και ο ίδιος με την ως άνω αίτησή σας) γεγονός το οποίο αποτελεί ευθέως εκ του νόμου κώλυμα υπαγωγής σας στις προαναφερθείσες διατάξεις. Εξάλλου, όπως είχε γίνει ήδη δεκτό και από τη διοικητική δικαιοσύνη, το παρεχόμενο από τις διατάξεις αυτές δικαίωμα σε αναγνωριζόμενους ως αντιρρησίες συνειδήσεως προς εκπλήρωση πολιτικής - κοινωνικής υπηρεσίας δεν αποτελεί συνταγματικώς κατοχυρωμένο δικαίωμα και επομένως υφίσταται με τους όρους και τις προϋποθέσεις του νόμου». Το ΣτΕ δικαίωσε τον αιτούντα και ακύρωσε την απόφαση του Στρατολογικού γραφείου αναπέμποντας την υπόθεση σε αυτό.

Εν κατακλείδι, η στάση της νομολογίας αναμφισβήτητα κλίνει προς την αναγνώριση των δικαιωμάτων των Μαρτύρων του Ιεχωβά και την επιθυμία

12. Βλ άρθρο 18 του ν. 2510/1997 («Ρύθμιση στρατιωτικών υποχρεώσεων ορισμένων κατηγοριών στρατευσίμων, ανυποτάκτων και οπλιτών, τροποποίηση διατάξεων της στρατολογικής νομοθεσίας, καθιέρωση εναλλακτικής υπηρεσίας και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ Α' 136, ήδη άρθρο 53 του κωδικοποιητικού π.δ. 292/2003 - Α' 248)

τους να μη φέρουν όπλα αλλά να υπαχθούν στις διατάξεις της εναλλακτικής στρατιωτικής θητείας.¹³

13. Βλ και αποφάσεις: Επιτροπή Αναστολών του ΣτΕ 4/2002, ΔιάτΕισΠλημΧαλκίδ 1/2004, ΣτΕ 1768/2005, ΣτΕ 2452/2006, ΣτΕ 718/2008 που παραπέμπει την υπόθεση στην επταμελή σύνθεση του Τμήματος

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Οι μεταγγίσεις αίματος κατά τις θρησκευτικές αντιλήψεις των Μαρτύρων του Ιεχωβά

Οι Μάρτυρες του Ιεχωβά δε δέχονται την ιατρική πρακτική της μετάγγισης αίματος. Αυτή η θέση τους στηρίζεται στην κατανόηση που έχουν για την Χριστιανική προειδοποίηση της Αγίας Γραφής να "απέχουν από αίμα". Κατά συνέπεια, αρνούνται να δεχτούν μεταγγίσεις αίματος και των βασικών παραγώγων του. Πιστεύουν ότι η παραπάνω εντολή που δόθηκε στους Χριστιανούς αποτελεί προέκταση εντολών που δόθηκαν από τον Θεό πριν από την χριστιανική εποχή για αποχή από τη χρήση του αίματος, προς το Νώε και την οικογένειά του αμέσως μετά τον Κατακλυσμό και στο έθνος Ισραήλ μέσω του Μωσαϊκού Νόμου. Αν και οι Μάρτυρες του Ιεχωβά δεν λαμβάνουν πλήρες αίμα σε οποιαδήποτε μορφή περιλαμβανομένης και της μετάγγισης αίματος, μπορεί το κάθε άτομο ξεχωριστά να ενεργήσει σύμφωνα με τη συνείδησή του όσον αφορά το αν θα δεχτεί συγκεκριμένα κλάσματα και παράγωγα του αίματος.

Η ελληνική νομολογία, σε αντίθεση με τη δικαστηριακή πρακτική άλλων χωρών, αντιμετωπίζει με μεγάλη διστακτικότητα το γεγονός ότι οι Μάρτυρες του Ιεχωβά αρνούνται να υποστούν μεταγγίσεις αίματος. Η άρνηση ενηλίκου Μάρτυρος του Ιεχωβά να υποστεί μετάγγιση αίματος είναι νομικώς αποδεκτή και δεν απασχολεί τη νομολογία, αφού θεωρείται σύμφωνη με την συνταγματικώς προστατευόμενη αρχή της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας του άρθρου 5 παρ. 1 που «κατοχυρώνει δικαίωμα αυτοδιάθεσης του ατόμου».

Η ελευθερία της συνείδησης ανήκει στο σκληρό εννοιολογικό πυρήνα της ανθρώπινης αξίας (άρ.2 Σ παρ.2) και της ανάπτυξης της προσωπικότητας (άρ. 5 Σ παρ. 1) και αποτελεί παραδοσιακό δικαίωμα θεμελιώδους σημασίας για το σύγχρονο νομικό πολιτισμό. Δε συνιστά λοιπόν διασταλτική ερμηνευτική διάπλαση του άρ.2 Σ παρ.2 που προστατεύει την ανθρώπινη αξία αλλά σαφή οριοθέτηση του εννοιολογικού περιεχομένου της εν λόγω συνταγματικής διάταξης. Επομένως η άρνηση του ενηλίκου να υποστεί μετάγγιση αίματος είναι καθόλα νόμιμη και εμπίπτει στο πεδίο προστασίας της θρησκευτικής συνείδησης.

Πρόβλημα δημιουργείται σε περιπτώσεις άρνησης από Μάρτυρες του Ιεχωβά της μετάγγισης αίματος στα παιδιά τους. Στο άρ. 1534 ΑΚ ορίζεται ότι: «Σε περίπτωση που υπάρχει κατεπείγουσα ανάγκη ιατρικής

επεμβάσεως, για να αποτραπεί κίνδυνος ζωής ή υγείας του τέκνου, ο εισαγγελέας πρωτοδικών μπορεί, αν αρνούνται οι γονείς, να δώσει αυτός αμέσως την αιτούμενη άδεια, ύστερα από αίτηση του αρμόδιου για τη θεραπεία γιατρού ή του διευθυντή της κλινικής όπου νοσηλεύεται το τέκνο».

Στην υπ.αριθ. **245/1986** απόφαση του **ΜπρΗρ**, δεν ανατίθεται η γονική μέριμνα στη μητέρα Μάρτυρα του Ιεχωβά λόγω του κινδύνου που εγκυμονεί η άρνηση μετάγγισης αίματος αν προκύψει υποθετικά στο μέλλον τέτοια ανάγκη. Στην αιτιολογία της μάλιστα η συγκεκριμένη απόφαση αναφέρει, μεταξύ άλλων, ότι «ναι μεν υπάρχει η παραπάνω νέα διάταξη του άρθρου 1534 ΑΚ, όμως [...]το άρθρο τούτο καθιερώνει και μία διαδικασία η οποία δεν είναι βέβαιο ότι μπορεί να τηρηθεί με τη ταχύτητα που η εκάστοτε περίπτωση θα απαιτεί. Είναι δε γεγονός ότι τα μικρά παιδιά πάντοτε διατρέχουν αυξημένους κινδύνους να τραυματισθούν, λόγω της απειρίας και της ανωριμότητας που τα διακρίνει π.χ. στο παιχνίδι ή σε τροχαίο ατύχημα με θύματα αυτά ως πεζούς (π.χ. παράσυρση) ή εποχομένους».

Με την ίδια αιτιολογία απεφάνθη αργότερα και ο Άρειος Πάγος (**ΑΠ 1424/1998**) κατά την οποία είναι ορθή η κρίση του δικαστηρίου ότι το συμφέρον του παιδιού επιβάλλει να ανατεθεί η επιμέλεια στον εναγόμενο πατέρα του, εφόσον η κρίση του αυτή δεν στηρίζεται στη θρησκευτική επιλογή της ενάγουσας μητέρας, αλλά στο ότι κατά τις δοξασίες των Μαρτύρων του Ιεχωβά, στις οποίες αυτή έχει αφοσιωθεί, απαγορεύεται η μετάγγιση αίματος, πράγμα που ενέχει κινδύνους για τη σωματική υγεία του ανηλίκου. Επιπλέον, το δικαστήριο για την άσκηση ενός δικαιώματος, δεν πρέπει κατ' αρχήν να κάνει διάκριση με βάση τη θρησκεία του γονέα, στα πλαίσια όμως της αναζήτησης του συμφέροντος του παιδιού, θα πρέπει σε κάθε περίπτωση να συνεκτιμώνται οι επιπτώσεις των συγκεκριμένων θρησκευτικών πεποιθήσεων στη ρύθμιση της άσκησης της γονικής μέριμνας.

Επίσης, η του ΕφΘ 1433/2003 υιοθετεί την προηγούμενη στάση της νομολογίας και αναθέτει την άσκηση γονικής μέριμνας στον πατέρα για τους ίδιους λόγους. Σημειώνει παράλληλα ότι σε περίπτωση κατεπείγουσας ανάγκης ιατρικής επέμβασης, για να αποτραπεί κίνδυνος ζωής ή υγείας του τέκνου, ο εισαγγελέας πρωτοδικών μπορεί, αν αρνούνται οι γονείς, να δώσει αυτός αμέσως την απαιτούμενη άδεια όπως προβλέπεται από το άρ. 1534 ΑΚ, με την επιφύλαξη ωστόσο για την πλήρη αποτελεσματικότητα της διάταξης σε ορισμένες περιπτώσεις.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει μία υπόθεση¹⁴ που αντιμετώπισε το Ανώτατο Δικαστήριο του Καναδά σχετικά με το αν οι γονείς δύνανται να απαγορεύσουν την απαραίτητη για το τέκνο τους μετάγγιση αίματος λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων. Τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης: Η Sheena B. γεννήθηκε τέσσερις εβδομάδες πριν από την ημερομηνία που είχε προβλεφθεί και οι γιατροί στο Νοσοκομείο Παιδών του Toronto ζήτησαν να επέμβουν με χειρουργικές επεμβάσεις για να διορθώσουν την κατάσταση της υγείας του βρέφους. Οι γονείς της συναίνεσαν σε όλες τις προτεινόμενες χειρουργικές επεμβάσεις αλλά ζήτησαν από τους γιατρούς να μην προβούν σε μετάγγιση αίματος γιατί κάτι τέτοιο αντετίθετο στη θρησκευτική τους συνείδηση. Ένα μήνα αργότερα, επειδή ο αιματοκρίτης της μικρής Sheena έπεσε πολύ οι θεράποντες γιατροί αποφάσισαν να προβούν στη μετάγγιση, το δικαστήριο του Ontario ανέθεσε προσωρινά την κηδεμονία της στην Εταιρεία Προστασίας του Παιδιού ενώ οι γονείς ειδοποιήθηκαν την τελευταία στιγμή. Τελικά, αφού έγιναν οι απαραίτητες χειρουργικές επεμβάσεις το παιδί επεστράφη στους γονείς του ένα μήνα αργότερα. Όταν η υπόθεση έφτασε στο Ανώτατο Δικαστήριο του Καναδά, ο δικαστής La Forest, συγκεντρώνοντας την πλειοψηφία των συναδέλφων του, θέλησε να ερμηνεύσει το άρ. 7 του Καναδικού Χάρτη των Δικαιωμάτων και διαπίστωσε ότι η νομοθεσία κατ' αρχήν προσβάλλει το δικαίωμα το γονέων να επιλέξουν θεραπευτική αγωγή για το παιδί τους, όμως στην προκειμένη περίπτωση της Sheena, η προσβολή αυτή είναι λογική στα πλαίσια μιας φιλελεύθερης και δημοκρατικής κοινωνίας αφού υποστήριξε ότι «τα δικαιώματα του παιδιού βαρύνουν περισσότερο». Η μειοψηφία του δικαστηρίου υιοθέτησε την άποψη ότι η θρησκευτική ελευθερία των γονέων δεν πρέπει να φτάσει στο σημείο να στερήσει από το παιδί το δικαίωμα να ζήσει ώστε να επιλέξει το ίδιο τη θρησκεία που θα ενστερνιστεί. Κοινό τόπο όμως αποτέλεσε η παραδοχή ότι η προστασία του δικαιώματος του παιδιού στη ζωή και στην υγεία είναι μια βασική αρχή ενός «δίκαιου» νομικού συστήματος, αρκεί κάθε νομοθετικό μέτρο που ψηφίζεται γι' αυτό τον σκοπό να είναι σύμφωνο με την αρχή της ουσιαστικής δικαιοσύνης.

14. Richard Band Beena v. Children aid Society of Metropolitan Toronto and The Attorney General of Quebec, C-S, Can 17/3/1994- βλ. για την υπόθεση άρνησης Μαρτύρων του Ιεχωβά στον Καναδά να υποστεί το τέκνο τους μετάγγιση αίματος: Μαγγανάς Α, ΠοινΔικ, τ.11, 1998, σελ.1148-1150

Συμπερασματικά, το ζήτημα αυτό είναι ιδιαίτερα δύσκολο στη ρύθμιση. Προβάλλεται από τη μία η προστασία της ζωής και της υγείας, από την άλλη όμως, οι κίνδυνοι που ελλοχεύουν λόγω των μεταγίσεων για μετάδοση μολυσματικών ασθενειών (π.χ AIDS) αποδεικνύουν το λογικό θεμέλιο της άρνησης των Μαρτύρων του Ιεχωβά, δεδομένων των εναλλακτικών μεθόδων θεραπείας που υπάρχουν χάρη στην αλματώδη πρόοδο της ιατρικής επιστήμης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Α. Το δικαίωμα του ελευθέρως συνέρχεσθαι κατά το άρθρο 11 Σ και της θρησκευτικής συνάθροισης κατά το α. 13 Σ

Σ α. 11: οι Έλληνες πολίτες έχουν το δικαίωμα να συνέρχονται ήσυχα και χωρίς όπλα. Μόνο οι δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις μπορούν να απαγορευτούν με αιτιολογημένη απόφαση της αστυνομικής αρχής γενικά, αν εξαιτίας τους επίκειται σοβαρός κίνδυνος για τη δημόσια ασφάλεια, ή σε ορισμένη περιοχή, αν απειλείται σοβαρή διατάραξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής.

ΣτΕ 4635/1971

Οπαδοί των Μαρτύρων του Ιεχωβά ζητούν από την αστυνομική διεύθυνση του νομού Μαγνησίας άδεια για την πραγματοποίηση υπαίθριας συνάθροισης στο αγρόκτημα ενός εξ' αυτών. Ο αστυνομικός διοικητής απαντά με έγγραφη απαγόρευση, επ' αόριστο χρόνο, οποιασδήποτε υπαίθριας συγκέντρωσης των αιτούντων, καθώς και των οπαδών οποιασδήποτε άλλης θρησκευτικής ή μη οργανώσεως, τόσο στο συγκεκριμένο αγρόκτημα, όσο και σε οποιονδήποτε άλλο ανοιχτό χώρο στην περιοχή της Μαγνησίας.

Το ΣτΕ καταλήγει ακυρώνοντας την προσβαλλομένη απόφαση της αστυνομικής αρχής, ως αντικείμενη στις διατάξεις του άρ. 11 Σ. Κατά την έννοια της διατάξεως αυτής η απαγόρευση των υπαίθριων δημόσιων συναθροίσεων μπορεί να απαγγέλλεται μόνο εν όψει συγκεκριμένης συνάθροισης και πρέπει να περιορίζεται σε ορισμένο κάθε φορά χρόνο και τόπο, μετά από εκτίμηση των συνθηκών δημόσιας ασφαλείας που υφίστανται κατά τον χρόνο αυτό, καθώς και των στοιχείων για την ύπαρξη ή μη διαταραχής της κοινωνικοοικονομικής ζωής που ανάγονται στον ίδιο χρόνο. Οι παραπάνω συνθήκες και στοιχεία πρέπει να αξιολογούνται σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση σε συσχετισμό προς το συνταγματικό δικαίωμα του συνέρχεσθαι. Επομένως, δεν είναι ανεκτές συνταγματικά οι απαγορεύσεις δημόσιων συναθροίσεων στο ύπαιθρο οι οποίες απαγγέλλονται για αόριστο χρόνο¹⁵

Αξίζει να αναφερθεί και η γνωμοδότηση του ΝΣΚ υπ' αριθμόν 76/1963 με την οποία ορίζεται: «εν όψει του γεγονότος ότι οι Μάρτυρες του Ιεχωβά

15.Βλ. και αποφάσεις ΑΠ 1204/1993, ΜΠρΘ 1080/1995

αποτελούν γνωστή θρησκεία κατά το άρ. 1 και 2 του (τότε ισχύοντος) Συντάγματος του 1952, και της ελευθερίας του συνέρχεσθαι που εξασφαλίζεται αδιακρίτως σε όλους (άρ. 10 του Συντ. 1952 σε συνδυασμό με το άρ. 14 της Συμβάσεως της Ρώμης του 1950), η διοίκηση δεν έχει δικαίωμα να αρνηθεί την έγκριση αιτήσεως για σύγκλιση διεθνούς συνεδρίου των Μαρτύρων του Ιεχωβά στην Ελλάδα».

B. Ευκτήριοι οίκοι

Στο άρθρ. 13 του Συντάγματος ορίζονται τα εξής: "1. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός. 2. Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων. Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. " Στο δε άρθρο 9 της Σύμβασης "για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών" (ΕΣΔΑ), που κυρώθηκε με το ν.δ. 53/74, προβλέπεται ότι: "1. Παν πρόσωπον δικαιούται εις την ελευθερίαν σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας. Το δικαίωμα τούτο επάγεται την ελευθερίαν αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων, ως και την ελευθερίαν εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μεμονωμένως ή συλλογικώς δημοσία ή κατ' ιδίαν, δια της λατρείας, της παιδείας, και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών. 2. Η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέσει αντικείμενον ετέρων περιορισμών πέραν των προβλεπομένων υπό του νόμου και αποτελούντων αναγκαία μέτρα, εν δημοκρατική κοινωνία, δια την δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της δημοσίας τάξεως, υγείας και της ηθικής ή την προάσπισιν των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων.

Για τη λειτουργία ευκτηρίου οίκου οποιασδήποτε θρησκείας, είναι απαραίτητη η χορήγηση άδειας. Το άρθρο 1 § 3 του β.δ. της 20.5/2.6.39 (Α' 220), προβλέπει : Για τη χορήγηση άδειας ανεγέρσεως και λειτουργίας ευκτηρίου οίκου απαιτείται ενυπόγραφη αίτηση των ενδιαφερομένων, δια του ποιμένου των, θεωρημένη ως προς το γνήσιο της υπογραφής από τον Δήμαρχο ή Πρόεδρο της Κοινότητας, στην οποία αίτηση αναγράφονται οι διευθύνσεις των κατοικιών των αιτούντων. Κατά την αυτή, δε, διάταξη, στο

Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων επαφίεται η κρίση για τη συνδρομή ουσιαστικών λόγων προς χορήγηση της σχετικής άδειας.

Ενδιαφέρον είναι να διαπιστώσουμε εάν και κατά πόσον παρακωλύονται τα δικαιώματα των Μαρτύρων του Ιεχωβά από τη διάταξη αυτή, που απαιτεί τη συνδρομή ουσιαστικών λόγων για τη χορήγηση της άδειας¹⁶.

Αποσπάσματα από την απόφαση του ΣτΕ 1411/2003 (χορήγηση άδειας λειτουργίας ευκτηρίου οίκου σε Μάρτυρες του Ιεχωβά στο Γαζώρο Σερρών):

«Επειδή, προβάλλεται ότι παρανόμως χορηγήθηκε στους "Χριστιανούς Μάρτυρες του Ιεχωβά" η προσβαλλόμενη άδεια, δεδομένου ότι η Διοίκηση δεν ερεύνησε εάν πρόκειται περί γνωστής ή μη θρησκείας, που τυχόν προσβάλλει τη δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη, ούτε ερεύνησε εάν υπάρχει κίνδυνος προσηλυτισμού[...]. Επίσης, προβάλλεται ότι δεν ερευνήθηκε εάν συνέτρεχαν ουσιαστικοί λόγοι για τη χορήγηση της άδειας και ειδικότερα εάν υπήρχε ανάγκη ίδρυσης τέτοιου ευκτηρίου οίκου, δοθέντος ότι η αίτηση υπεβλήθη από ασήμαντο αριθμό πιστών, ήτοι πέντε και τον ποιμένα τους, εκ των οποίων μάλιστα μόνον οι τρεις είναι κάτοικοι Γαζώρου και, συνεπώς, η Διοίκηση και εκ του λόγου τούτου, δεν εχορήγησε νομίμως την άδεια. Ο Σύμβουλος Δημοσθ. Πετρούλιας διετύπωσε την ακόλουθη γνώμη, με την οποία συντάχθηκε και η Πάρεδρος Μ. Σωτηροπούλου: Το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, που κατοχυρώνεται με το άρθρο 13 του Συντάγματος, περιλαμβάνει την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης αφ' ενός (παράγρ. 1), και την ελευθερία εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων αφ' ετέρου, με ρητή αναφορά στην ανεμπόδιστη άσκηση της λατρείας κάθε γνωστής θρησκείας (παράγρ. 2). Όπως δε έκρινε η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας, το δικαίωμα αυτό υπόκειται μόνον στους προβλεπόμενους από το ίδιο το Σύνταγμα περιορισμούς (ΣτΕ 2281-2285/2001 Ολομ.). Κατά το άρθρο 13 του Συντάγματος η μεν ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης διακηρύσσεται ως απαραβίαστη, χωρίς να τάσσεται κανένας ειδικός περιορισμός σ' αυτήν, υποκείμενη συνεπώς μόνο στους γενικούς περιορισμούς της παραγρ. 4 του εν λόγω άρθρου, η άσκηση όμως της λατρείας κάθε γνωστής θρησκείας, η οποία πρέπει, όπως ρητώς προβλέπεται στην παράγρ. 2, να είναι ανεμπόδιστη και μάλιστα "υπό την προστασία των νόμων", υπόκειται στους

16. Βλ. αποφάσεις σχετικές με την άδεια ιδρύσεως ευκτηρίου οίκου: ΣτΕ 2484/1980, ΣτΕ 4260/1985, ΔιοικΕφΑθ 299/1988, ΠλΚαβ 74/1994 (βούλ.), ολομΑΠ 20/2001

περιορισμούς που επιβάλλονται από τη δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη, ενώ ρητώς περαιτέρω ορίζεται στην ίδια παράγραφο 2, ότι ο προσηλυτισμός απαγορεύεται.

Κατ' ακολουθίαν, εν όψει αυτών, η προηγούμενη διοικητική άδεια για την ίδρυση και λειτουργία ευκτηρίου οίκου, δηλαδή χώρου λατρείας οπαδών ορισμένης θρησκείας, είναι συμβατή με το άρθρο 13 του Συντάγματος μόνον στο μέτρο που η χορήγησή της είναι υποχρεωτική για τη Διοίκηση, ύστερα από τη διαπίστωση της συνδρομής των προβλεπόμενων την παράγρ. 2 του άρθρου 13 του Συντάγματος προϋποθέσεων, δηλαδή εφ' όσον πρόκειται για γνωστή θρησκεία και δεν υπάρχει περίπτωση προσβολής της δημόσιας τάξης ή των χρηστών ηθών ή άσκησης προσηλυτισμού, περίπτωση που πρέπει να αποδεικνύεται βάσει αντικειμενικών στοιχείων. Επομένως, η διάταξη της παραγρ. 3 του άρθρου 1 του β.δ/τος της 20.5/2.6.1939, κατά το μέρος που εξαρτά τη χορήγηση της άδειας από την κρίση του Υπουργού ΕΠΘ ότι συντρέχουν "ουσιαστικοί λόγοι" που επιβάλλουν την ίδρυση ευκτήριου οίκου, εισάγει ανεπίτρεπτο περιορισμό της ελευθερίας της λατρείας, αφού θεσπίζει μια πρόσθετη προϋπόθεση, μη προβλεπόμενη στο άρθρο 13 παράγρ. 2 του Συντάγματος, αναγνωρίζοντας μάλιστα στην αρμόδιο Υπουργό τη διακριτική ευχέρεια να αρνηθεί τη χορήγηση της άδειας (βλ. και την παράγρ. 1 εδ. γ' στην οποία παραπέμπει η ανωτέρω παράγρ. 3) εάν εκτιμά ότι η ίδρυση του ευκτήριου οίκου δεν εξυπηρετεί πραγματική ανάγκη των μελών της θρησκείας που υπέβαλαν την αίτηση, είτε λόγω του περιορισμένου αριθμού αυτών, είτε λόγω της, κατά την εκτίμησή του, δυνατότητάς τους να ασκούν κατ' άλλον τρόπο τα λατρευτικά τους καθήκοντα.

Συνεπώς, η ρύθμιση του β.δ/τος της 20.5/2.6.1939 αντίκειται τόσο στο άρθρο 13 του Συντάγματος, όσο και στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ και είναι ανίσχυρη (βλ. Α.Π. 20/2001 και Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Μανουσάκης κλπ. κατά Ελλάδος, απόφαση της 26.9.1996, και ιδίως τις σκέψεις 45 και 47). Κατά την άποψη αυτή, όλοι οι λόγοι ακυρώσεως, που αναφέρονται σε ανυπαρξία πραγματικής ανάγκης για την ίδρυση, στην προκειμένη περίπτωση, ευκτήριου οίκου, είναι απορριπτέοι προεχόντως για το λόγο αυτό». Η υπόθεση παραπέμφθηκε στο επταμελές τμήμα του ΣτΕ, το οποίο και κατήγγησε τη δίκη λόγω θανάτου του έχοντος έννομο συμφέρον Μητροπολίτη Σερρών και μη νομιμοποίησης του νέου Μητροπολίτη (ΣτΕ 4103/2005, τμ. Δ)

Με την απόφαση αυτή, δείχνει να αλλάζει η στάση της νομολογίας, όπως φαινόταν στην απόφαση ΣτΕ 1444/1988. Η τελευταία κρίνει ότι η

χορήγηση άδειας ευκτηρίου οίκου, κατόπιν ελέγχου της συνδρομής των προϋποθέσεων του β.δ της 20.5/2.6.1939 από τη Διοίκηση, δεν αντίκειται στο άρθρο 13 παρ.2 του Συντάγματος.

Αυτή τη στάση της νομολογίας επιχείρησε να αλλάξει και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, στην υπόθεση Μανουσάκης κλπ. κατά Ελλάδος, απόφαση της 26.9.1996.

Ο κ. Μανουσάκης, Μάρτυς του Ιεχωβά, μίσθωσε ένα ακίνητο στο Γάζι της Κρήτης και στη σύμβαση μισθώσεως ορίστηκε ότι θα χρησιμοποιούταν για κάθε είδους συναθροίσεις των Μαρτύρων του Ιεχωβά. Ενώ ο κ. Μανουσάκης και οι ομόδοξοί του ενδιαφερόμενοι προσέφυγαν στη διοίκηση για να ζητήσουν άδεια χρησιμοποίησης της αίθουσας ως ευκτηρίου οίκου, προσέκρουσαν στην «γενική πολιτική κωλυσιεργίας που ακολουθείται σε σχέση με τους Μάρτυρες του Ιεχωβά όταν αυτοί επιθυμούν να ιδρύσουν εκκλησία(σκέψη 38)». Το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων ενημέρωσε λοιπόν τους προσφεύγοντες ότι δεν ήταν σε θέση να λάβει απόφαση, λόγω έλλειψης στοιχείων, δεδομένης της μη πρόβλεψης χρονικού ορίου ή άλλης ουσιαστικής προϋπόθεσης για την άρνησή της αυτή.

Το Δικαστήριο αποφάσισε τα εξής: Η άδεια που απαιτείται από την ελληνική νομοθεσία περί ιδρύσεως ευκτηρίων οίκων είναι σύμφωνη με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου μόνο μέχρι του σημείου που επιτρέπει στον Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων να εξακριβώσει τη συνδρομή των τυπικών προϋποθέσεων, που προβλέπονται από τις σχετικές διατάξεις. Ποινική καταδίκη Μαρτύρων του Ιεχωβά για τη θέση σε λειτουργία ευκτηρίου οίκου χωρίς άδεια συνιστά παραβίαση της θρησκευτικής τους ελευθερίας και δεν μπορεί να θεωρηθεί ούτε ανάλογη προς τον επιδιωκόμενο νόμιμο σκοπό ούτε αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

A. Το ζήτημα του γάμου μεταξύ Μαρτύρων του Ιεχωβά

Το άρθρο 1371 ΑΚ προβλέπει ότι «προκειμένου για γάμο μεταξύ ετεροδόξων ή ετεροθρήσκων η ιεροτελεστία γίνεται όπως απαιτεί το δόγμα ή το θρήσκευμα του καθενός απ' αυτούς που συνέρχονται σε γάμο, αν είναι αναγνωρισμένο στην Ελλάδα». Όπως προέκυψε από την ανάπτυξη της προηγούμενης θεματικής ενότητας, οι Μάρτυρες του Ιεχωβά ως «γνωστή θρησκεία» που πληροί τις συνταγματικές προϋποθέσεις του άρθρου 13 Σ, αποτελεί συνάμα δόγμα «αναγνωρισμένο»⁶κατά την εν λόγω διάταξη του ΑΚ.

Η απόφαση του ΣτΕ2105/1975 χαρακτηρίζει τους Μάρτυρες του Ιεχωβά «γνωστή θρησκεία» και «αναγνωρισμένο δόγμα», και επιλύει το ζήτημα του υποστατού του γάμου μεταξύ Μαρτύρων του Ιεχωβά ορίζοντας σε απόσπασμά της ότι «γάμος τελεσθείς μεταξύ οπαδών του ως ειρήται δόγματος και κατά την προς τούτο προβλεπόμενη και κατά την υπ' αυτού ιεροτελεστία δεν είναι ανυπόστατος και το εν τοιούτω γάμω συλληφθέν τέκνον γνήσιον (άρθρον 1465 του Αστικού Κώδικος)».

Το ΣτΕ στο πλαίσιο της ίδιας υπόθεσης, ακυρώνει διοικητική πράξη με την οποία διεκόπη το οικογενειακό επίδομα που λάμβανε ο αιτών Μάρτυς του Ιεχωβά διότι ο γάμος του θεωρήθηκε ανυπόστατος και το τέκνο του μη γνήσιο. Συγκεκριμένα αναφέρει: «επειδή εν προκειμένω, ως προκύπτει από τα στοιχεία του φακέλου, ο αιτών και η Μ.Χ, οπαδοί αμφοτέρου του ανωτέρω δόγματος ετέλεσαν εν έτει 1968 και κατά τους τύπους του δόγματος τούτου γάμον, βραδύτερον δ' ο αιτών διωρίσθη κλητήρ παρά τω δήμω Περιστερίου Αττικής, τυχών και μηνιαίου οικογενειακού επιδόματος [...] όπερ ακολούθως διεκόπη δια της προσβαλλόμενης πράξεως επί τη εκ της πράξεως ταύτης και των εφ' ων αυτή ερείδεται στοιχείων προκυπτούση αιτιολογία ότι ο ανωτέρω γάμος ήτο ανυπόστατος, διότι το δόγμα των Μαρτύρων του Ιεχωβά, εις ο, ως εξετέθη, ανήκουν ο αιτών και η ειρηνένη Μ.Χ και κατά τους τύπους του οποίου ετελέσθη ο γάμος, δεν αποτελεί «γνωστήν» και ανεγνωρισμένην θρησκείαν εν τη εννοία του Συντάγματος και του άρθρου 1371 Αστικού Κώδικος, αντιστοίχως. Η αιτιολογία όμως αυτή είναι μη νόμιμος κατά τα εν τη ηγουμένη σκέψη, και δια τον λόγον τούτον, βασίμως

προβαλλόμενον, τυγχάνει ακυρωτέα η προσβαλλομένη πράξις, δεκτής καθισταμένης της υπό κρίσιν αιτήσεως.»

Στο ζήτημα του υποστατού του γάμου των Μαρτύρων του Ιεχωβά η ελληνική νομολογία εμφανίζεται γενικά ομόφωνη με εξαίρεση την περίοδο της δικτατορίας των Συνταγματαρχών. Ενδεικτική του κλίματος της εποχής είναι η απόφαση ΠΠρΑθ 7932/1973¹⁷ που θεωρώντας τους Μάρτυρες του Ιεχωβά αντιχριστιανική αίρεση και μη γνωστή θρησκεία, έκρινε ότι ο μεταξύ τους γάμος είναι ανυπόστατος.

Το υποστατό του γάμου των Μαρτύρων του Ιεχωβά υποστηρίζεται και από την απόφαση ΕφΑθ 1843/1987 η οποία δέχεται ότι ορθώς απερρίφθη πρωτοδίκως ο ισχυρισμός του εκκαλούντος ότι ο γάμος με την εκκαλουμένη-ενάγουσα είναι ανυπόστατος γιατί τελέστηκε κατά το δόγμα των Μαρτύρων του Ιεχωβά.

Τέλος, η απόφαση **ΠΠρΡοδ 90/2003** ορίζει «ειδικά για τους παλαιοημερολογίτες και τους Μάρτυρες του Ιεχωβά είχε δημιουργηθεί υπό το προηγούμενο δίκαιο πρόβλημα, αν δικαιολογείται η αναγνώριση της ιερολογίας τους, είχε δε υποστηριχθεί η αρνητική απάντηση με τη σκέψη ότι οι μεν παλαιοημερολογίτες δεν διαφοροποιούνται δογματικά από την ορθόδοξη εκκλησία, οι δε Μάρτυρες του Ιεχωβά έχουν διδασκαλία που συνιστά αίρεση ζωηρά αντίθετη προς την ορθοδοξία. Υπό το σημερινό δίκαιο (ΑΚ 1367 παρ. 1 και 3) η αναγνώριση του θρησκευτικού γάμου και στις δύο περιπτώσεις (παλαιοημερολογιτών και Μαρτύρων του Ιεχωβά), εφόσον η θρησκευτική κοινότητα στην οποία ανήκουν οι νυμφευόμενοι αναγνωρίζει το τυπικό της τέλεσής τους είναι δεδομένη».

Β. Το ζήτημα του διαζυγίου μεταξύ Μαρτύρων του Ιεχωβά

Εφόσον ο γάμος μεταξύ Μαρτύρων του Ιεχωβά θεωρείται από τη νομολογία των δικαστηρίων μας υποστατός και σύμφωνος προς τη διάταξη του 1371 ΑΚ, είναι κατά συνέπεια υποστατή και η λύση του.

ΜΠρΠατ 695/1989

«Το δόγμα των Μαρτύρων του Ιεχωβά ή Χιλιαστών πληροί τις προϋποθέσεις της κατά το Σύνταγμα "γνωστής θρησκείας" και αποτελεί έτσι δόγμα

17 Βλ. αναλυτικά για την ΠΠρΑθ 7932/1973 ΝοΒ 21, 1973, σελ.1242-1243

"αναγνωρισμένο" κατά την έννοια της ανωτέρω διατάξεως του άρθρ. 1371 ΑΚ. Κατ' ακολουθίαν, γάμος ο οποίος τελέσθηκε μεταξύ των οπαδών του εν λόγω δόγματος και σύμφωνα με την προβλεπόμενη απ' αυτό ιεροτελεστία δεν είναι ανυπόστατος. Στην προκειμένη υπόθεση, η ένδικη αίτηση αντικείμενο έχει τη λύση του μεταξύ των αιτούντων συζύγων (οπαδών του δόγματος των μαρτύρων του Ιεχωβά) υπάρχοντος γάμου με συναινετικό διαζύγιο, ο οποίος σημειωτέον τελέσθηκε κατά την προβλεπόμενη από το εν λόγω δόγμα ιεροτελεστία. Αρμοδίως δε εισάγεται ενώπιον του δικαστηρίου αυτού και κατά την προκειμένη διαδικασία της εκούσιας δικαιοδοσίας. Είναι δε νόμιμη, κατά τις διατάξεις των άρθρων 1371, 1441, 1453 ΑΚ και 1β, 68, 741 επ. ΚΠολΔ, 121 ΕισΝΑΚ, 3 § 3 ΕισΝΚΠολΔ και πρέπει στη συνέχεια να εξετασθεί η ουσιαστική της βασιμότητα. Από τα έγγραφα που επικαλούνται και προσκομίζουν οι αιτούντες και από την όλη διαδικασία αποδεικνύονται, κατά την κρίση του δικαστηρίου, τα ακόλουθα πραγματικά περιστατικά: Οι αιτούντες τέλεσαν νόμιμο γάμο την 3.6.1978 στην Πάτρα, κατά το δόγμα των μαρτύρων του Ιεχωβά (βλ. την υπ' αριθ. πρωτο 1603/3.2.1989 ληξιαρχική πράξη γάμου). Από το γάμο τους δε αυτόν απέκτησαν δύο παιδιά, ήτοι το Θεόδωρο και την Ελπίδα, ηλικίας 10 και 6 ετών περίπου αντίστοιχα. Ήδη, οι αιτούντες σύζυγοι με κοινές δηλώσεις τους, που δόθηκαν στο δικαστήριο, συμφωνούν να λυθεί ο γάμος τους (άρθρ. 1441 § 1 ΑΚ). Οι εν λόγω δηλώσεις έγιναν στις δικασίμους 3.2.1969 και 13.10.1989 αντίστοιχα. Απέχουν δε μεταξύ τους περισσότερο από ένα εξάμηνο και λιγότερο από δύο χρόνια (άρθρ. 1441 § 2 ΑΚ). Επίσης, οι διάδικοι με την από 16.1.1989 συμφωνία τους ρύθμισαν την επιμέλεια των παραπάνω ανηλίκων τέκνων τους, καθώς και το δικαίωμα επικοινωνίας με αυτά. Η εν λόγω συμφωνία κρίνεται από το δικαστήριο σωστή και συμφέρουσα για τα παιδιά. Συνεπώς, συντρέχουν οι νόμιμες προϋποθέσεις και πρέπει να γίνει δεκτή η ένδικη αίτηση και ως ουσιαστικά βάσιμη, να απαγγελθεί η λύση του μεταξύ των συζύγων υπάρχοντος γάμου και να επικυρωθεί η ανωτέρω συμφωνία τους». Η ανωτέρω απόφαση ρυθμίζει το ζήτημα της λύσεως του γάμου Μαρτύρων του Ιεχωβά με συναινετικό διαζύγιο. Στην περίπτωση όμως του διαζυγίου κατ' αντιδικία ενδιαφέρον παρουσιάζει η απόφαση ΠρΒερ 174/1972⁹ σύμφωνα με την οποία:

«το γεγονός ότι η σύζυγος ενώ προ του γάμου της ήτο χριστιανή ορθόδοξος, μετ' αυτόν και δη μετά παρέλευσιν δέκα ετών ησπάσθη τας αποδοκιμαζομένας υπό του συζύγου της δοξασίας των χιλιαστών και κατέστη Μάρτυς του Ιεχωβά, αυτό καθ' εαυτό δεν αποτελεί εξ' αντικειμένου κλονιστικόν του γάμου γεγονός, δυνάμενον να θεμελιώσει

λόγον διαζυγίου, ερειδόμενον επί του άρθρου 1442 ΑΚ. Αντίθετος εκδοχή ου μόνον δεν δύναται να εύρη έρεισμα αμέσως ή εμμέσως εις το άρθρον τούτο ή εις ετέραν διάταξιν η συνδυασμό διατάξεων του ΑΚ ή του ισχύοντος Συντάγματος, αλλ' αντιθέτως προσκρούει προς τας καθιερούσας και προστατευούσας την ανεξιθρησκείαν, την ελευθερίαν της θρησκευτικής συνειδήσεως και την ελευθέραν και ακώλυτον άσκησιν της λατρείας των οπαδών πάσης γνωστής εν Ελλάδι θρησκείας, οία είναι ερρέθη, και ρητέον και αύθις, η χριστιανική αίρεσις των Μαρτύρων του Ιεχωβά.[...] Άλλωστε, εάν ο συνταγματικός ή ο κοινός νομοθέτης εβούλετο την λύσιν του γάμου, επί μονω τω λόγω ότι η σύζυγος, μετά την τέλεσιν αυτού, έπαυσεν να είναι χριστιανή ορθόδοξος και κατέστη ετερόδοξος, ασφαλώς θα εξεφράζετο περί τούτου και θα ελάμβανε τα ανάλογα νομοθετικά μέτρα δια της καθιερώσεως σχετικού λόγου διαζυγίου.»

Συμπερασματικά, δε συνιστά ισχυρό κλονισμό της συζυγικής σχέσης το γεγονός ότι ένας εκ των συζύγων άλλαξε δόγμα και κατέστη Μάρτυς του Ιεχωβά. «Η θρησκευτική πίστη δεν αποτελεί αντικειμενικό στοιχείο του γάμου. Μεταξύ του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας και του θεσμού του γάμου δεν υπάρχει αιτιώδης συνάφεια, είναι επομένως αναιτιολόγητος και κατά συνέπεια αντισυνταγματικός οποιοσδήποτε περιορισμός του δικαιώματος¹⁸».

18 Βλ. Δημητρόπουλος Α, Συνταγματικά δικαιώματα, τ.3, σελ.189

Γ. Γονική μέριμνα σε περίπτωση διαζυγίου

Η νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων παρουσιάζει διακυμάνσεις λόγω των διαφορετικών περιστάσεων της εκάστοτε υπό κρίσιν υπόθεσης. Το συμφέρον του τέκνου πρωτίστως αλλά παράλληλα και ο σεβασμός της ισότητας των φύλων αποτελούν αρχές που πρέπει να διέπουν τη ρύθμιση του θέματος.

Η απόφαση ΕφΘεσ 1433/2003 παρότι αναγνωρίζει ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν πρέπει να αποτελούν αποκλειστικό κριτήριο για την ανάθεση της γονικής μέριμνας, εντούτοις δεν την αναθέτει στη μητέρα, Μάρτυρα του Ιεχωβά, λόγω ενδεχόμενης άρνησής της να υποβληθεί το τέκνο της σε μετάγγιση αίματος (όπως επιβάλλει η θρησκεία που ασπάζεται) στην υποθετική περίπτωση ατυχήματος, κρίνοντας ανεπαρκή την ισχύουσα διάταξη του ΑΚ που παρεμβαίνει προς το συμφέρον του τέκνου.

ΕφΘεσ 1433/2003 - Απόσπασμα :

«Κατά τη διάταξη του άρθρου 1513 ΑΚ, συνδυαζόμενη και προς το άρθρο 1514 ΑΚ, στην περίπτωση διακοπής της συμβίωσης των συζύγων η άσκηση της γονικής μέριμνας του ανηλικού τέκνου τους ρυθμίζεται από το δικαστήριο, το οποίο μπορεί να την αναθέσει σ' έναν από τους γονείς ή και σε τρίτο, ή να την κατανείμει μεταξύ των γονέων. Για τη λήψη της απόφασης το δικαστήριο λαμβάνει υπόψη τους έως τότε δεσμούς του τέκνου με τους γονείς και τους αδελφούς του, καθώς και τις τυχόν συμφωνίες που έκαναν οι γονείς του τέκνου, σχετικά με την επιμέλεια και τη διοίκηση της περιουσίας του, Εξάλλου, κατά το άρθρο 1511 παρ. 2 ΑΚ, όταν κατά τις διατάξεις του νόμου το δικαστήριο αποφασίζει σχετικά με την ανάθεση της γονικής μέριμνας ή με το χρόνο της άσκησής της, πρέπει ν' αποβλέπει στο συμφέρον του τέκνου. Η απόφαση του δικαστηρίου πρέπει επίσης να σέβεται την ισότητα μεταξύ των γονέων και να μην κάνει διακρίσεις εξαιτίας του φύλου, της φυλής, της γλώσσας, της θρησκείας, των πολιτικών ή όποιων άλλων πεποιθήσεων, της ιθαγενείας, της εθνικής ή της κοινωνικής προέλευσης ή της περιουσίας, αλλά να στηρίζεται στις συνταγματικά κατοχυρωμένες αρχές της ισότητας και της ισονομίας των φύλων (άρθ. 4 παρ.1-2 του Συντάγματος) και στα ατομικά δικαιώματα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας (άρθ. 5 παρ.1 του Συντάγματος) και της ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως (άρθ. 13 παρ. 1 του Συντάγματος), όπως οι σχετικοί περιορισμοί προβλέφθηκαν ρητά στο προαναφερόμενο άρθρο

1511 παρ. 2 εδ. β' του ΑΚ (βλ. Χ. Κούσουλα, Η Γονική Μέριμνα, 1987, σελ. 150 επ.). Από την παραπάνω διάταξη του Αστικού Κώδικα, που αποτελεί εξειδίκευση του συνταγματικά κατοχυρωμένου δικαιώματος της ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως, προκύπτει ότι ο δικαστής, κατά τη ρύθμιση της ασκήσεως της γονικής μέριμνας, δεν πρέπει κατ' αρχήν να κάνει διακρίσεις με βάση τη θρησκεία των γονέων, με την έννοια κυρίως ότι δεν δικαιούται να κρίνει ποια θρησκεία είναι "σωστή" (βλ. Χ. Κούσουλα, ό.π., σελ. 151). Στα πλαίσια όμως της αναζήτησης του συμφέροντος του παιδιού θα πρέπει, σε κάθε περίπτωση, να συνεκτιμώνται οι επιπτώσεις των θρησκευτικών πεποιθήσεων των γονέων στη ρύθμιση της ασκήσεως της γονικής μέριμνας. Έτσι, το δικαστήριο θα πρέπει να αρνηθεί την ανάθεση της γονικής μέριμνας στο γονέα εκείνον που, λόγω των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, εκθέτει το παιδί του σε άμεσους κινδύνους για την ομαλή ψυχοσωματική και πνευματική του ανάπτυξη, ανεξαρτήτως του αν η θρησκεία του είναι ή όχι "γνωστή". Τέτοια περίπτωση συντρέχει π.χ. όταν, προκειμένου να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του απέναντι στη θρησκεία του, όπως συμβαίνει με τους μάρτυρες του Ιεχωβά, αρνείται τη μετάγγιση αίματος στο παιδί του, καίτοι το απαιτεί η κατάσταση της υγείας του. Βέβαια, προς αντιμετώπιση περιπτώσεων κινδύνου της υγείας των ανηλίκων παιδιών έχει θεσπισθεί η διάταξη του άρθρου 1534 ΑΚ, κατά την οποία ο αρμόδιος Εισαγγελέυς, προκειμένου περί χειρουργικών επεμβάσεων, μπορεί, αν οι γονείς του ανηλίκου αρνούνται, να δώσει αμέσως την άδεια, ύστερα από αίτηση, η οποία θα πρέπει να υποβληθεί από το αρμόδιο για το σκοπό αυτόν πρόσωπο (π.χ. τον θεράποντα γιατρό). Για να εφαρμοσθεί όμως επιτυχώς η διάταξη αυτή, θα πρέπει να γίνει αμέσως γνωστή η ανάγκη της μεταγγίσεως, ώστε να ενεργήσει εγκαίρως το αρμόδιο πρόσωπο και να μη χαθεί πολύτιμος χρόνος, αυτό δε δεν είναι σίγουρο ότι θα συμβεί αν ο γονέας σκόπιμα, εξαναγκαζόμενος από τις δοξασίες, τις αρχές ή τη θρησκεία στις οποίες πιστεύει, αποκρύψει την ανάγκη της μεταγγίσεως. Σύμφωνα με τα προαναφερόμενα, το συμφέρον του τέκνου, ως βασικό κριτήριο για την ανάθεση της γονικής μέριμνας σ' έναν από τους γονείς λόγω του ότι δεν υπάρχει περιορισμός στο νόμο, λαμβάνεται υπό έννοια ευρεία και γενική και προς διαπίστωση της συνδρομής του εξετάζονται, σε συνδυασμό και συνθετικώς, όλα τα επωφελή και πρόσφορα για το ανήλικό τέκνο στοιχεία».

Όμως, η απόφαση **ΜΠρΘεσ 1080/1995** αναφέρει:

«Από τις καταθέσεις των μαρτύρων που εξετάστηκαν ενόρκως στο ακροατήριο και από τα έγγραφα που επικαλούνται και προσκομίζουν οι

διάδικοι πιθανολογήθηκαν τα παρακάτω πραγματικά περιστατικά: Οι διάδικοι τέλεσαν μεταξύ τους νόμιμο θρησκευτικό γάμο, στις 16.2.1990. Από το γάμο τους αυτόν απέκτησαν ένα θήλυ τέκνο, ηλικίας σήμερα (2) ετών. Επίσης πριν από την τέλεση του γάμου τους είχαν αποκτήσει και άλλο θήλυ (το έτος 1987), ηλικίας σήμερα οκτώ (8) ετών, το οποίο ο αιτών αναγνώρισε με την υπ' αριθ. .../6.11.87 δήλωσή του ενώπιον της συμβολαιογράφου Θεσσαλονίκης, Ε.Α. Η έγγαμη συμβίωση των διαδίκων υπήρξε αρχικά αρμονική στην συνέχεια δε, λόγω του γεγονότος ότι η καθ' ης έγινε μάρτυρας του Ιεχωβά, άρχισαν να δημιουργούνται μεταξύ τους προστριβές, κυρίως ενόψει των αντιρρήσεων του αιτούντος να μεταβαίνει η καθ' ης στις συγκεντρώσεις των ομοδόξων της. Τα επικαλούμενα από τον αιτούντα κλονιστικά της εγγάμου συμβίωσης των διαδίκων περιστατικά δεν πιθανολογήθηκαν, το δε γεγονός ότι η καθ' ης είναι μάρτυς του Ιεχωβά, χωρίς τη συνδρομή και άλλων περιστατικών, δεν καθιστά από μόνο του αφόρητη την έγγαμη συμβίωση των διαδίκων, ούτε εκ του γεγονότος αυτού υπάρχει κίνδυνος η εξακολούθηση της εγγάμου συμβιώσεώς των να οδηγήσει σε παρόξυνση και εκτράχυνση των σχέσεών των. Ενόψει των ανωτέρω, δεν κρίνεται επιβεβλημένη και αναγκαία η μετοίκηση της καθ' ης από τη συζυγική οικία. Περαιτέρω, κατά το άρθρο 1511 παρ. 2 ΑΚ, στο συμφέρον του τέκνου πρέπει να αποβλέπει και η απόφαση του δικαστηρίου, όταν, κατά τις διατάξεις του νόμου, το δικαστήριο αποφασίζει σχετικά με την ανάθεση της γονικής μέριμνας ή με τον τρόπο άσκησής της. Η απόφαση του δικαστηρίου πρέπει επίσης να σέβεται την ισότητα μεταξύ των γονέων και να μην κάνει διακρίσεις εξαιτίας του φύλου, της φυλής, της γλώσσας, της θρησκείας, των πολιτικών ή όποιων άλλων πεποιθήσεων, της ιθαγένειας, της εθνικής ή κοινωνικής προέλευσης ή της περιουσίας.[...] Δεν τίθενται δε από πλευράς απολαύσεως ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων σείσσονα μοίρα, επειδή απλώς και μόνο είναι οπαδοί του θρησκευματος αυτού. Στην προκείμενη περίπτωση δε, ως προς την ανάθεση προσωρινά της γονικής μέριμνας των ανηλίκων, μοναδικό κριτήριο που θέτει ο νόμος είναι το συμφέρον αυτών. Η καθ' ης είναι στοργική μητέρα, φροντίζει ιδιαίτερα τα ανήλικα, τα οποία έχουν ανάγκη, ενόψει της ηλικίας τους (8 και 2 ετών), της στοργής και της φροντίδας αυτής, ασχολείται συστηματικά και προσωπικά με την ανατροφή, επίβλεψη και μόρφωσή τους και ενδιαφέρεται για την ηθική και σωματική και πνευματική τους ανάπτυξη, όπως ενδιαφέρεται και ο αιτών πατέρας τους. Εξάλλου, το γεγονός ότι η καθ' ης αγαπά και φροντίζει τα παιδιά της επιβεβαιώθηκε και από την κατάθεση της ίδιας της μάρτυρος του αιτούντος (αδελφή του). [...]Ενόψει των ανωτέρω κρίνεται ότι, για το συμφέρον των ανηλίκων, πρέπει να ασκείται η γονική μέριμνα και από

την καθ' ης μητέρα, αφού αυτό εξυπηρετεί καλύτερα την ομαλή ψυχοσωματική τους ανάπτυξη, σε αντίθετη δε περίπτωση θα προκληθεί αναστάτωση σ' αυτά και ριζική μεταβολή των μέχρι τώρα συνθηκών διαβίωσής τους, παράλληλα δε το γεγονός της ενεργού παρουσίας και των δύο γονέων στη ζωή τους θα έχει θετικά αποτελέσματα στην ανάπτυξή τους και την διαμόρφωση του χαρακτήρα τους».

Δ. Θρησκευτική διαπαιδαγώγηση

Το ισχύον Σύνταγμα, με το άρθρο 28 παρ.1, όπου προβλέπεται η ισχύς στην ελληνική έννομη τάξη των γενικώς παραδεδεγμένων κανόνων δικαίου και των διεθνών συμβάσεων από της επικυρώσεώς τους, σε συνδυασμό με το Πρωτόκολλο της ΕΣΔΑ κατοχυρώνουν το δικαίωμα των γονέων «όπως εξασφαλίζουν την μόρφωσιν και εκπαίδευσιν [των παιδιών τους], συμφώνως προς τα ιδίας αυτών θρησκευτικὰς και φιλοσοφικὰς πεποιθήσεις» (άρθρο 2 Πρώτου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ)

Η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών στη χώρα μας περιλαμβάνεται στα υποχρεωτικά μαθήματα του σχολικού προγράμματος στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης. Είχε καθιερωθεί μέχρι πρόσφατα, προκειμένου κάποιος μαθητής να απαλλαχτεί από την υποχρέωση παρακολούθησης του μαθήματος των θρησκευτικών, να απαιτείται από τους κηδεμόνες του υπεύθυνη δήλωση στην οποία θα αναγράφουν τους λόγους αυτής της επιλογής τους και θα δηλώνουν το θρήσκευμα του μαθητή.

Η Αρχή Προστασίας Δεδομένων εξέδωσε μια απόφαση, την 77/2002, της οποίας το Απόσπασμα ακολουθεί:

«για την απαλλαγή των μαθητών τόσο από την διδασκαλία όσο και από την εξέταση στο μάθημα των θρησκευτικών, η ισχύουσα ερμηνευτική εγκύκλιος προβλέπει ότι οι γονείς, θα πρέπει να καταθέσουν κοινή δήλωση στο σχολείο, « από την οποία να προκύπτει ότι ο μαθητής είναι άθρησκος, ή ετερόδοξος, ή ετερόθρησκος » (ΥΠΕΠΘ Γ2/8904/29-11-1995). Ειδικά για τους μαθητές Μάρτυρες του Ιεχωβά, άλλη ερμηνευτική εγκύκλιος ορίζει ότι οι γονείς οφείλουν να καταθέτουν κοινή υπεύθυνη δήλωση όπου να δηλώνουν ότι τόσο οι ίδιοι όσο και τα παιδιά τους ακολουθούν το εν λόγω δόγμα (ΥΠΕΠΘ Γ1/1/1/2-1-1990) Το θρήσκευμα δεν έχει καμία απολύτως σχέση με την επίδοση του μαθητή, ούτε με την διαγωγή του, που και αυτή βεβαιώνεται στον τίτλο.

Πολύ περισσότερο που, στο τίτλο του απολυτηρίου σημειώνεται ο βαθμός που πήρε ο μαθητής στο μάθημα των θρησκευτικών (εάν το παρακολούθησε και εξετάστηκε σε αυτό) και που, ο απολυτήριος τίτλος χρησιμοποιείται από τον κάτοχό του ως τυπικό προσόν για ποικίλες χρήσεις εκτός σχολείου (π.χ. για συμμετοχή σε εξετάσεις και διαγωνισμούς, και για εξεύρεση εργασίας). Στην τελευταία αυτή περίπτωση, η αναγραφή του θρησκευματος στο απολυτήριο, όπως άλλωστε και η μη συμπλήρωση του σχετικού πεδίου εάν υπάρχει, θα μπορούσε επιπλέον να εκθέσει τον κάτοχο του απολυτηρίου σε διακρίσεις με βάση τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, ενδεχόμενο το οποίο, σύμφωνα με την παράγραφο 1 του άρθρου 13 του Συντάγματος, η έννομη τάξη καλείται πάση θυσία να αποτρέψει. Το συμπέρασμα που προκύπτει από τα ανωτέρω είναι ότι τόσο ως προαιρετική, όσο και πολύ περισσότερο ως υποχρεωτική, η αναγραφή του θρησκευματος στους απολυτήριους τίτλους σπουδών δεν είναι νόμιμη, διότι αντιβαίνει προς την θεμελιώδη αρχή της αναγκαιότητας της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα (άρθρο 4§1 β' ν.2472/1997). Το σχετικό πεδίο(ένδειξη) θα πρέπει συνεπώς να διαγραφεί. Το αυτό συμβαίνει και με την υποχρεωτική δήλωση του θρησκευματος που προβλέπεται ως αναγκαία προϋπόθεση για την απαλλαγή μαθητή από τα θρησκευτικά. Διότι τούτο, αφενός μεν θα αντέβαινε προς την αρνητική θρησκευτική ελευθερία τόσο των ενδιαφερόμενων μαθητών όσο και των γονέων και κηδεμόνων τους, αφετέρου θα προσέκρουε προς το ειδικότερο δικαίωμα των γονέων « όπως εξασφαλίζωσι την μόρφωσιν και εκπαίδευσιν [των παιδιών τους], συμφώνως προς τα ιδίας αυτών θρησκευτικάς και φιλοσοφικάς πεποιθήσεις » (άρθρο 2 Πρώτου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ). Πράγματι, όπως παγίως ερμηνεύεται από τα δικαιοδοτικά όργανα του Στρασβούργου, το δικαίωμα αυτό αναφέρεται και στις γενικότερες κοσμοθεωρητικές αντιλήψεις τις οποίες, πέραν των αμιγώς θρησκευτικών, οι γονείς ενδεχομένως ακολουθούν και, βάσει των οποίων, επιθυμούν να διαπαιδαγωγήσουν τα παιδιά τους. Δεν είναι συνεπώς απαραίτητο να είναι άθεοι, ετερόδοξοι ή ετερόθρησκοι, για να ζητήσουν την απαλλαγή των παιδιών τους από τα μαθήματα των θρησκευτικών.

Για τους λόγους αυτούς, σύμφωνα με τα άρθρα 19§1 γ' και 21§1 ν.2472/1997, η αρχή, απευθύνει σύσταση, προειδοποιεί και καλεί τον υπεύθυνο επεξεργασίας του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, μέσα σε εύλογο χρόνο και πάντως όχι περισσότερο απ' όσο είναι αναγκαίος για την τροποποίηση των σχετικών ρυθμίσεων και την προσαρμογή των σχετικών πρακτικών να συμμορφωθεί προς το περιεχόμενο της παρούσας απόφασης και, ειδικότερα : 1. Να μεριμνήσει

για την άμεση τροποποίηση των σχετικών ρυθμίσεων και να λάβει και κάθε άλλο αναγκαίο μέτρο προκειμένου να μην αναγράφεται, ούτε να επιτρέπεται η αναγραφή του θρησκευάτος στους απολυτήριους τίτλους σπουδών δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης. 2. Να εκδώσει κάθε αναγκαία οδηγία προς τις οικείες εκπαιδευτικές αρχές και τους διευθυντές των σχολειών ώστε, εφεξής, από τους γονείς ή κηδεμόνες που επιθυμούν τα παιδιά τους να απαλλαγούν από το μάθημα των θρησκευτικών να μην ζητείται να δηλώνουν, αν είναι άθρησκοι, ετερόδοξοι ή ετερόθρησκοι, αλλά να ασκούν το δικαίωμα τους αυτό, κατ'επίκληση των πεποιθήσεών τους και χωρίς να προβαίνουν σε καμία περαιτέρω διευκρίνιση».

Επιπλέον, όσον αφορά στο ζήτημα της θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης σε γνωμοδότησή (22/1969) του ο Εισαγγελέας Πλημμελειοδικών Καλαμάτας ορίζει ότι δεν συνιστά προσηλυτισμό η προσαγωγή από Μάρτυρες του Ιεχωβά των ανηλίκων τέκνων τους στις θρησκευτικές τους συγκεντρώσεις. Η ΜΠρΧαλ 440/1987 αναθέτει την επιμέλεια ανηλίκου τέκνου στη μητέρα του, η οποία είναι Μάρτυς του Ιεχωβά, ενόψει και του γεγονότος ότι οι διάδικοι-σύζυγοι είχαν συμφωνήσει στη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση του τέκνου τους κατά το δόγμα των Μαρτύρων του Ιεχωβά.

Συμπερασματικά, οι γονείς δικαιούνται να εκπαιδεύουν τα παιδιά τους σύμφωνα με τις προσωπικές αντιλήψεις τους, δεν δικαιούνται ωστόσο «να επιβάλουν συγκεκριμένο θρήσκευμα στο παιδί τους ή να απαγορεύσουν την αλλαγή θρησκευάτος. Μια τέτοια ενέργεια, θα παραβίαζε το αμυντικό περιεχόμενο της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, η οποία δεν αποτελεί συστατικό στοιχείο της οικογενειακής σχέσης¹⁹».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Η θρησκευτική ελευθερία των Μαρτύρων του Ιεχωβά στο χώρο της εργασίας

Δύο εξαιρετικά ενδιαφέρουσες υποθέσεις αντανakλούν τις αντιλήψεις της νομολογίας σχετικά με τη θρησκευτική ελευθερία και τα προβλήματα που ενδεχομένως μπορεί να προκύψουν από την άσκησή της.

Η πρώτη, την υπ.αριθμ. **ΣτΕ 3533/1986** (υπόθεση «χιλιάστριας» φιλολόγου) κατά την οποία αντίκειται στη συνταγματική αρχή της ισότητας και στην περί ανεξιθρησκίας διάταξη του άρ. 13 Σ, η άρνηση διορισμού φιλολόγου στη μέση εκπαίδευση για το λόγο ότι είναι Μάρτυς του Ιεχωβά. Μεταξύ της θρησκευτικής πίστης της φιλολόγου και του παρεχόμενου από αυτή έργου δεν υπάρχει αιτιώδης συνάφεια και κατά συνέπεια ο περιορισμός του δικαιώματός της είναι αντισυνταγματικός.

Η δεύτερη και πρόσφατη, η **ΣτΕ 3367/2007**, όπου ανακλήθηκε ο διορισμός του εκκαλούντος στο εν λόγω Ταμείο, που είχε πραγματοποιηθεί με την υπ' αριθμ. 12/23.1.1996 απόφαση του ίδιου οργάνου (τ. ΝΠΔΔ 19/5.2.1996), με την αιτιολογία ότι στο πρόσωπο του εκκαλούντος, ο οποίος είχε εκτίσει ποινή φυλακίσεως για άρνηση εκπληρώσεως στρατιωτικής υπηρεσίας, λόγω των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, συνέτρεχε το κώλυμα διορισμού του άρθρου 21 παρ. 1 περ. β' του Υπαλληλικού Κώδικα - ΠΔ 611/1977 (μη εκπλήρωση στρατιωτικών υποχρεώσεων). Το Δικαστήριο δέχεται την έφεση και εξαφανίζει την υπ' αριθμ. 251/2002 απόφαση του Διοικητικού Εφετείου Αθηνών.

Η απόλυση εργαζομένου, λόγω θρησκευάματος ή επειδή άλλαξε θρησκεια, είναι αντισυνταγματική και προσβάλλει την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης (άρ.13 Σ παρ.1), εφόσον η παρεχόμενη εργασία δεν συνδέεται με σχέση αιτιώδους συνάφειας με τη θρησκευτική συνείδηση του εργαζομένου, δηλαδή η άσκηση της συγκεκριμένης εργασίας δεν προϋποθέτει την πίστη σε συγκεκριμένο θρησκευτικό δόγμα. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, οι δημιουργούμενες διαπροσωπικές αντιθέσεις είναι ανομοιογενείς και δεν επιτρέπεται περιορισμός του δικαιώματος του εργαζομένου.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το γεγονός της σε συντριπτική πλειοψηφία χριστιανικής ορθόδοξης ελληνικής κοινωνίας δημιουργεί προβλήματα στη συνύπαρξη με ετερόδοξες ομάδες πολιτών. Ειδικά η ομάδα των Μαρτύρων του Ιεχωβά υφίσταται συχνά προσβολές των θεμελιωδών ελευθεριών και δικαιωμάτων της, όπως ης θρησκευτικής συνείδησης, της ελεύθερης άσκησης της λατρείας, της ελεύθερης έκφρασης της γνώμης και των στοχασμών και της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, όπως αυτές κατοχυρώνονται από τις οικείες συνταγματικές διατάξεις.

Η ελληνική νομολογία και ο νομικός κόσμος γενικότερα, έχουν αρχίσει να προσαρμόζονται στην επιθυμητή αντιμετώπιση τέτοιων καταστάσεων, κκαι συγκεκριμένα στη διαφύλαξη της κοινωνικής ζωής από τη φοβερή νόσο των φανατισμών και μέσα στα όρια του ανθρώπου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ανθόπουλος Χ., Το Συνταγματικό δικαίωμα στην ελευθερία της συνείδησης, Θεσσαλονίκη, 1992
2. Βαθρακοκοίλης Β., Το Νέο Οικογενειακό δίκαιο, Αθήνα, 1990
3. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα τ. Α, 1997
4. Δημητρόπουλος Α., Συνταγματικά δικαιώματα, Παραδόσεις Συνταγματικού δικαίου, τ.3, έκδοση Ι, Αθήνα, 2004
5. Κονιδάρης Ι., Νομική Θεωρία και Πράξη για τους Μάρτυρες του Ιεχωβά, 4η έκδοση, 2005
6. Κουμάντος Γ., Οικογενειακό δίκαιο, Θεσσαλονίκη, τ. Α, 1988
7. Μάνεσης Α., Συνταγματικά Δικαιώματα, Ατομικές Ελευθερίες, Θεσσαλονίκη, 1982
8. Ματθία Στεφάνου, Η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και οι περιορισμοί της στο ιδιωτικό δίκαιο, από το συλλογικό έργο της Ένωσης Ελλήνων Συνταγματολόγων «Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη», Αθήνα-Κομοτηνή, 1986
9. Παπαχρίστου, εγχειρίδιο Οικογενειακού δικαίου, 2η έκδοση, 1998
10. Ρούκουνας, Διεθνής Προστασία Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, 1995
11. Τρωιανός Σ. Παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου, 1984
12. Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), Ρώμη, 1950 με το πρόσθετο πρωτόκολλο αυτής και τα οχτώ επόμενα πρωτόκολλα
13. Διεθνές Σύμφωνο Ατομικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων (ΔΣΑΠΔ), Νέα Υόρκη, 1950 και τα πρωτόκολλα αυτού
14. Κέντρο δικανικών μελετών (επιμέλεια έκδοσης Κ.Μπέης), Η θρησκευτική ελευθερία, 1997- άρθρα Γκάνη Α., Κονιδάρη Ι., Μπέη Κ., Σαρμά Ι., Πρίντζιπα Γ.

NOMΟΛΟΓΙΑ

Οι Μάρτυρες του Ιεχωβά ως «γνωστή θρησκεία» σύμφωνα με το άρθρο 13 Σ παρ.2,3

Βλ. αποφάσεις: ΠΠρΠειρ 488/1962, ΜΠρΒ 277/1971, ΠΠρΒερ 174/1972, ΣτΕ 2105/1975, ΣτΕ 2106/1975, ΠΠρΘ 1709/1980, ΔιοικΕφΑθ 1700/1983, ΠΠρΑιγ 5/1985, ΕφΚρ 354/1987
Βλ. επίσης: πόρισμα συνηγόρου του πολίτη 5/2001

Οι Μάρτυρες του Ιεχωβά ως «ανεγνωρισμένο δόγμα» σύμφωνα με το άρθρο 1371 ΑΚ

Βλ. αποφάσεις: ΠΠρΑθ 15378/1977, ΜΠρΠατ 685/1989, ΕΘΑΘ 1843/1987

Προσηλυτισμός και Μάρτυρες του Ιεχωβά

Βλ. αποφάσεις: ΠλΚαλ 677/1938, ΑΠ 1043/1946, ΑΠ 836/1948, ΑΠ 528/1950, ΑΠ 126/1957, ΠλΑθ 3720/1961, ΑΠ 1084/1974, ΑΠ 997/1975, ΑΠ 1304/1982, ΤριμΠλημΧαν 172/1986, ΑΠ 704/1988, ΑΠ 421/1991 και την απόφαση ΕΔΔΑ Κοκκινάκης κατά Ελλάδος (25.5.1993)

Στρατιωτική θητεία και εναλλακτική πολιτική κοινωνική υπηρεσία για τους Μάρτυρες του Ιεχωβά

Βλ. αποφάσεις: ΣτΕ 2484/1980, ΣτΕ3601/1990, ΔιαρΣτρατΑθ 386/1992, ΣτΕ 2487/1992, ΣτΕ 526/2001, ΣτΕ 544/2005, ΕισΠλΧαλ 1/2004 (γνωμοδότηση) και την απόφαση Θλιμμένος κατά Ελλάδος του ΕΔΔΑ (6.4.2000), ΣτΕ 2793/2005, ΣτΕ 2472/2006, ΣτΕ 1845/2007, ΣτΕ 718/2008

Οι μεταγίσεις αίματος για τους Μάρτυρες του Ιεχωβά

Βλ. αποφάσεις: ΜΠρΗρ 245/1986, ΜΠρΠατ 1328/1987, ΑΠ 1424/1998, ΕφΘ 1433/2003

Το δικαίωμα του συνέρχεσθαι ελευθέρως (άρ.11 Σ) και ειδικότερα της θρησκευτικής συνάθροισης (άρ.13 Σ)

Βλ. αποφάσεις: ΣτΕ 4635/1971, ΑΠ 1204/1993, ΜΠρΘ 1080/1995 και ΝΣΚ (γνωμοδότηση) (6.4.2000): 76/1963

Ευκτήριοι οίκοι

Βλ. αποφάσεις: ΣτΕ 2484/1980, ΣτΕ 4260/1985, ΔιοικΕφΑθ 299/1988, ΣτΕ 1444/1988, ΠλΚαβ (βούλ.)74/1994, ολομΑΠ 20/2001, ΣτΕ 1411/2003 και απόφαση ΕΔΔΑ Μανουσάκης κατά Ελλάδος (26.9.1996),

ΣτΕ 4103/2005

Ο γάμος μεταξύ Μαρτύρων του Ιεχωβά

Βλ. αποφάσεις: ΠΠρΑθ 7932/1973, ΣτΕ 2105/1975, ΕΘΑθ 1843/1987, ΠΠρΡοδ 90/2003

Το διαζύγιο μεταξύ Μαρτύρων του Ιεχωβά

Βλ. αποφάσεις: ΠΠρΒερ 174/1972(με σημ. Παναγόπουλου), ΜΠρΠατ 695/1989, ΠΠρΑθ 3790/1990

Γονική μέριμνα σε περίπτωση διαζυγίου

Βλ. αποφάσεις: ΜΠρΠατ 1328/1987, ΜΠρΧαλ 440/1987, ΜΠρΑγρ 120/1992, ΕφΘ 1433/2003

Η θρησκευτική διαπαιδαγώγηση

Βλ. αποφάσεις: ΕισΠλΚαλ 28/1969 (γνωμοδότηση), ΜΠρΚαστ 12/1988

Βλ. επίσης απόφαση της αρχής προστασίας δεδομένων 77/2002

Θρησκευτική ελευθερία των Μαρτύρων του Ιεχωβά στον τομέα της εργασίας

Βλ. αποφάσεις: ΣτΕ 3533/1986 και Θλιμμένος κατά Ελλάδος του ΕΔΔΑ (6.4.2000), ΣτΕ 3367/2007